

રૂપરેખા :

- 13.0 ઉદ્દેશો
- 13.1 પ્રસ્તાવના
- 13.2 માહિતી સમાજની વિભાવના : વિકાસ
 - 13.2.1 માહિતી સમાજની વ્યાખ્યા અને અર્થ
 - 13.2.2 માહિતી સમાજની વિવિધ સમજો
 - 13.2.3 માહિતી સમાજનું આગમન નક્કી કરતા ઘટકો
- 13.3 આર્થિક માળખું અને માહિતી સમાજ
 - 13.3.1 માહિતીના આર્થિક મૂલ્યનું માપન
 - 13.3.2 માહિતીનું અર્થકારણ
- 13.4 માહિતી વ્યવસાય ઉપર માહિતી સમાજનો પ્રભાવ / અસર
 - 13.4.1 પ્રૌદ્યોગિકી શોષણ અને પ્રારબ્ધવાદ
 - 13.4.2 સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક મિશન
 - 13.4.3 માહિતી મધ્યસ્થી અને ઉપલોકતા સશક્તિકરણ
 - 13.4.4 માહિતી સાક્ષરતા અને માહિતી ટેકનોલોજી (IT) સાક્ષરતા
- 13.5 માહિતી સમાજ : વિકસતા દેશો
 - 13.5.1 બ્રાઝિલ
 - 13.5.2 ભારત
- 13.6 માહિતી સમાજ અને જાહેરનીતિ
- 13.7 સારાંશ
- 13.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 13.9 ચાવીરૂપર શબ્દો
- 13.10 સંદર્ભો અને વિશેષ વાંચન

13.0 ઉદ્દેશો (OBJECTIVES) :

- ◆ આ એકમ વાંચ્યા પછી તમે સમજવા શક્તિમાન બનશો :
- ◆ માહિતી સમાજની વિભાવનાના ઉદ્ભવને ઓળખશો, તેની વ્યાખ્યા અને અર્થ સમજી શકશો.
- ◆ તેના આગમન માટેના મુખ્ય ઘટકો નક્કી કરી શકશો.
- ◆ માહિતી સમાજ સાથે સંકળાયેલી વિવિધ જાણકારીઓ અલગ તારવી શકશો
- ◆ માહિતી અર્થવ્યવસ્થા અથવા માહિતી ક્ષેત્રની વિભાવના કેટલાક આર્થિક સૂચિતાર્થો જે હોય તો સમજાવી શકશો.
- ◆ માહિતી વ્યવસાય પર માહિતી સમાજનો પ્રભાવ ચકાસો અને
- ◆ ભારતીય સમાજની માહિતી જાગૃત સમાજમાં રૂપાંતરિત કરવા ઉપરની વિભાવના અસરની ચર્ચા કરી શકશો.

13.1 પ્રસ્તાવના (INTRODUCTION) :

સમાજ એ સ્થિર નથી સામાન્ય પદ્ધતિઓના સિદ્ધાંતની ભાષામાં, એ મુક્ત પદ્ધતિ, અન્યોન્ય સામાજિક પદ્ધતિઓ સાથે જોડાયેલ ગતિશીલતા, સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓની પોતાની આસપાસના વિશ્વ

અંગેની વિવિધ બાબતો ઉપર ક્રિયાઓ અને પ્રતિક્રિયા આપે તે છે. મુક્ત પદ્ધતિઓ પ્રવાહી સ્થિતિ ધરાવે છે અને બદલાતી પરિસ્થિતિઓની સામે સમજણ પણ કેળવે છે અને પદ્ધતિ અંદર અને બાહ્ય બેઉમાંથી વિકાસ કરે છે. સામાન્યપણે આ પરિવર્તનો ઉત્ક્રાંતિભર્યા છે. પણ તે જ સમયે અંગભૂત અંગો અથવા પ્રભાવો ઉદ્ભવી શકે જેનો પ્રભાવ સાથે જ ક્રાંતિકારી છે. સામાજિક પદ્ધતિમાં એકાએક અને સચોટ સુધારા બળપૂર્વક કરે, સામાજિક સંસ્થાઓ અને સંબંધોમાં સમગ્રપણે રૂપાંતરણમાં પરિણમે છે.

વિદ્વાનો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને વૈજ્ઞાનિકોએ ભવિષ્ય ભાખેલું છે કે, ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના વ્યાપથી સામાજિક સર્વાંગી પરિવર્તનક્રાંતિ તરીકે સ્વીકારેલ હતી. જે આધુનિક ઔદ્યોગિક સમાજનું આ પ્રકારે સર્વાંગી પ્રદર્શન કરશે (મેચ્યુલુપ 1962). આ બાબતે સેંકડો અનુમાનો અને ચર્ચાઓના આ ફેરફારને દર્શાવતા અસંખ્ય લેખો જુદી જુદી વિદ્યાશાખાઓમાં લખાયેલ છે. લોકપ્રિયતાની આ પ્રકારની બાબતોને બાજુ પર રાખીએ તો સામાજિક ઉત્ક્રાંતિના પછીના તબક્કાએ ભવિષ્યકથિત સામાજિક ક્રાંતિના કારણો અને પરિણામો વિષે થોડીઘણી સહસંમતિ રહેલી છે છતાં ઘણી કક્ષાઓનો લગભગ માટેના સામાજિક પરિણામોએ તેની નિદાનો હોઈ શકે. જો કે, સર્વાંગી રૂપાંતરો તરીકે એના જુદા જુદા કારણો ઓળખી કાઢેલ છે મોટા ભાગના લેખકો સંમત છે કે સર્વાંગી પરિવર્તનની પાછળનું ચાલકનું બળ છે એને પરિણામે માહિતી પ્રૌદ્યોગિકીનો ઝડપી વિકાસ અને ફેલાવો થયેલ છે. માહિતી પ્રૌદ્યોગિકી, ઘણા બધા સંશોધકોએ દર્શાવ્યું છે કે આપણા સમાજની ખાસિયત મૂળભૂત ઘડતરની પ્રક્રિયા આરંભ કરશે. અનિશ્ચિતતાના સમયગાળા પછી સમજાયું કે ઔદ્યોગિક માંથી અનુ-ઔદ્યોગિક સ્થાન બદલાય એથી સમાજનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ બને છે. પાયાની બાબતો ઉપર ભાર મુકાયેલ છે કે માહિતી એગ્રિટીશીલ રાષ્ટ્રોના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેનું પાયાનું ચાલક બળ બનીરહે છે. મોટા ભાગની સમુચિત લાક્ષણિકતાઓ એ શબ્દો દ્વારા દર્શાવે છે સમુદાયમાં પ્રક્રિયાએ માહિતી સમાજ દ્વારા અભિવ્યક્ત થયેલી છે. ગમે તેમ આબધા સાહિત્યનું સાવચેતીપૂર્વકનું પરીક્ષણ કર્યા પછી તે સાથે સામાજિક મંડળો ઉદ્ભવેલા સ્વરૂપો માહિતી સમાજના સ્વરૂપ બાબત ચોકસાઈ ભરેલા વિચારણા યોગ્ય ચર્ચાને ખુલ્લી પાડે છે. તેમ છતાં પશ્ચિમના ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્રોને જ ગણતરીમાં લે છે. અને પ્રોદ્યોગિકી પરિવર્તનો પરિવર્તનની દિશા અને સ્વરૂપ ઉપર બહુ થોડી જ સહમતી સધાયેલી છે.

જ્યારે સમગ્ર વિશ્વમાં લોકો માહિતી સમાજ વિષે બોલવાનું ચાલુ રાખે અને કેટલાક લોકો તેમાં રહેવાનો દાવો કરે છે. તે વિષે બહુ થોડું દેખાય છે. જો કોઈ પણ સારી પ્રગતિ પ્રસ્થાપિત કરેલી હતી તો આ કુદરતી ઘટના માટે વિકલ્પે કેટલી? મેટ્રિક્સ પદ્ધતિઓ અથવા પુરાવાના પ્રકારને સંચલન કરવામાં એને પરિણામે પ્રશંસાપાત્રતા શું હશે? ખરેખર આ પ્રકારના લક્ષણોની ગેરહાજરી, તેની મોભા વિષે શંકાઓ તરફ દોરવાઈ જવાય છે. હકીકતે તે શું છે? એવા કેટલાક પ્રશ્નો છે શું તે સામાજિક પૃથક્કરણ સાધનરૂપે ઉપયોગી છે? એ માત્ર આદર્શ ભવિષ્યકથન અથવા શું છે? કેટલાક લોકો એવું માને છે કે માહિતી સમાજ વિભાવના એ વર્તમાનમાં એ સામાજિક પૃથક્કરણ માટે સુસંગત ઓજાર પૂરું પાડતું નથી. ન તો પૂરતા પ્રમાણમાં સામાજિક લક્ષ્યાંકો પૂરા પાડે (ડેવિડ લિયોન) પદો વિષે પ્રતિકાત્મક ઘટકો હંમેશા રહેલા હતા સાથે માહિતી આપવા એ નવા પ્રકારના સમાજની તજવીજ સમાજ જે કારણ અને સર્વસંમતિ કાર્યી ઊર્જા / શક્તિ અને લય નક્કી કરેલ છે.

આ એકમમાં માહિતી સમાજ વિભાવના વિષેની પ્રસ્તાવિત ચર્ચા કરી છે. તેના મૂળ મુખ્ય અંગભૂત અંગો તેના આગમન નિશ્ચિત કરી આપતા ઘટકો, કેટલાંક પાયાના આર્થિક સૂચિતાર્થોએ માહિતી અર્થકારણ અથવા માહિતી ક્ષેત્ર જાહેર નીતિ ઉપર તેનો પ્રભાવ અને માહિતી વ્યવસાય એ વિષે છે. જ્યારથી આ પદ સામાજિક - આર્થિક પદ્ધતિઓ વર્ણવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય જે માહિતી સંબંધી વ્યવસાયો સંબંધી ઉચ્ચ નોકરી અને માહિતી પ્રૌદ્યોગિકીના વિશાળ ફેલાવા અંગે, આ એકમ ભારત જેવા વિકસતા દેશો માટેનું શ્રમિક દળનું કદ અને આંતરિક માળખું રજૂ / પ્રસ્તુત કરે છે. ભારતીય સમાજને માહિતી જાગૃક સમાજમાં પરિવર્તન કરવા અંગેની ચર્ચા ટૂંકમાં સામેલ કરેલ છે.

13.2 માહિતી સમાજ વિભાવના : વિકાસ (INFORMATION SOCIETY CONCEPT : EVOLUTION)

1970 દાયકામાં માહિતી સમાજ અંગેની વિભાવના ઉદ્ભવેલી હતી. અને 1980ના દાયકા દરમિયાન ચાલુ રહી અને ઝડપી એણે પ્રચલિતતા પ્રાપ્ત કરી અને અમલમાં આવી. તેના પુરસ્કર્તાઓ વિદ્વાનો

અને શૈક્ષણિક લેખકોથી માંડી પ્રચલિત લેખકો રહ્યા છે. પ્રથમ જૂથના લેખકોમાં બહુ જાણીતાઓ મસુદા જેમાં જાપાનના સંબંધી સમાજના ઘટનાત્મક પરિવર્તનની બાબતે માહિતી મૂલ્યોનું ઉત્પાદન એ સમાજના વિકાસ માટેનું ચાલક બળ બન્યું છે. આ જૂથમાં આવતા બીજા લેખક ટોમ સ્ટોનિયર બીજા સ્થાને આવે છે. જેઓ પશ્ચિમના સમાજ માટે નવાયુગનો આરંભ તરીકે સમજાવ્યું છે. ઉદ્યોગ અને માહિતી સમાજ વચ્ચેની સ્પષ્ટ ભેદ રેખા અને સમાતંર રેખાઓ દોરી આપી છે. તેમ છતાં માહિતી સમાજ એ પદ સાથે ઘણા સંમત નથી. ડેનિયલ બેલ અનુઔદ્યોગિક સમાજ ઉપર તેમના કાર્ય દ્વારા ટેકો આપ્યો છે. ડેનિયલ બેલએ અનુ.ઔદ્યોગિકતાના પ્રશિષ્ટ અર્થપ્રદર્શક છે, જેમણે ‘માહિતી સમાજ’ની વ્યાખ્યા કરેલી હતી. (બેલ - 1980)

‘ધ કર્મીંગ ઓપ પોસ્ટ- ઈન્ડસ્ટ્રીયલ સોસાયટી’ (1972)માં બેલ એ દલીલ કરી હતી કે ઉત્પાદનની પ્રક્રિયામાં વિજ્ઞાનનો ભાગમાં વૃદ્ધિ થવાને કારણે વ્યવસાયિક, વૈજ્ઞાનિક અને પ્રૌદ્યોગિક જૂથોની વિશિષ્ટ ખ્યાતિ દ્વારા વૃદ્ધિ થઈ, કમ્પ્યુટર ટેકનોલોજીની ઓળખ મળી ‘કક્ષ સિદ્ધાંત’ એ બધા નવા પુરાવાઓ છે, જે ખાસ સામાજિક - આર્થિક પદ્ધતિ એ ખરેખર સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાનનું કેન્દ્રીયતા છે. માહિતી સમાજનું સામાજિક કાર્ય પાસુ આના પાયા ઉપર રચાયેલું છે. માહિતી વૃદ્ધિ પામતી હોઈને મૂલ્યોમાં ઉમરાયેલા વધારેલ જોતો અને આમ સંપત્તિ બને છે. માહિતી વ્યવસાયમાં નોકરીએ રહેલાં કાર્યકરોના ભાગ વૃદ્ધિ થાય છે. મહત્વનું ઘટક ચર્ચાને સશક્ત કરીને અનુ-ઔદ્યોગિકતામાંથી વિશાળ માહિતી સમાજ તરફ ફેરવીને એ / આર્થિક વૃદ્ધિએ માહિતી પ્રૌદ્યોગિકીને અર્થપૂર્ણ કરે છે.

એમ છતાં તેઓના ચાલુ સ્વરૂપમાં તેમાં થોડી નવીનતા છે, એવું વિચારવું એ ભૂલ હોઈ શકે કે માહિતી સમાજનો ખ્યાલ એ સંપૂર્ણ રીતે હમણાં જ પ્રારંભ થયેલ છે. બીજી તરફ સામાજિક પરિવર્તન વિષે અસહ્ય વિચારોનું પૃથક્કરણ, અહીં આપણે અન્ય પ્રૌદ્યોગિકી તરંગીવાદ શોધી કાઢીએ છીએ. હકીકતે, મસુદા સ્ટ્રોનિયર અને નોસબીટ નવા પ્રકારનો સમાજનું ચિત્ર દર્શાવે છે. જેમાં એક પક્ષે અનુભવજન્ય પૃથક્કરણ, બીજી તરફ સારા સમાજની કલ્પના પૂરેપૂરી છે. પ્રૌદ્યોગિકી તરંગવાદ યુ.એસ.એ.માં વિશિષ્ટપણે શક્તિશાળી છે. એવું અનુભવ્યું હતું કે કુદરત અને યંત્રોના લગ્ન દ્વારા ઔદ્યોગિક સમાજના દુષણો મંજૂર રાખીએ. વિકેન્દ્રીત લોકશાહીના આદર્શો, સમુદાયની ભાગીદારી, વંશાનુબદ્ધતા અને વર્ગ અને એથી ઘણું બધું, પહેલાંની પેઢીને યાંત્રિકી તરંગવાદ પ્રેરણા આપી હતી. એ બાબત માહિતી સમાજના સાહિત્યમાં દેખાય છે.

‘માહિતી સમાજ’ની વિભાવનાને વધુ પ્રસારિત કરવાને અંગે એલ્વિન ટોફલર અને જહોન નૈસબીટ ઘણું કર્યું હતું. નૈસબીટ પ્રયત્ન કર્યો કે યુનાઈટેડ સ્ટેટ એ 1960ના દાયકા અને 1970ના દાયકાઓમાં ઔદ્યોગિક સમાજમાંથી માહિતી સમાજમાં પરિવર્તન પામી રહ્યો છે, અને આ પ્રક્રિયામાં કમ્પ્યુટરે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી હતી. બીજી તરફ ટોફલરે માહિતી ભોમ્બ વિષે બોલ્યા એ આપણી વચ્ચે ફાટી રહ્યો અને સમાજ શક્તિશાળી રીતે બદલાઈ રહ્યો છે, તે જ્ઞાન આધારિત બની શકશે.

આ વિચારોની નવીનતા અને આકર્ષણ અને માનસિક ઉત્સાહ જે તેઓએ અભિવ્યક્ત કર્યો છે, લોકોની કલ્પનાને આગ ચાંપી અને માહિતી સમાજ અને તેના સાહિત્યની વિભાવના લોકોના રસને જાળવી રાખ્યો છે.

13.2.1 માહિતી સમાજની વ્યાખ્યા અને અર્થ : (Definition and Meaning of Information Society)

‘માહિતી સમાજ’ એ ઘણાં ઉપયોગમાં લેવાયેલી અભિવ્યક્તિ છે. આ પદએ વિવિધ પાસાઓ દ્વારા તેની ખાસિયતો ધરાવતી હોય છે. કેટલાક લેખકોએ વ્યાખ્યા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને આ પદના અર્થ અનુસાર તેઓની પોતાની સમજણ આપી છે. માહિતી સમાજ ઉપરના ગ્રંથોનું વાંચન કર્યા પછી ધ્યાનમાં આવ્યું કે તેઓ આ વિષયની અવિકસિત વ્યાખ્યાઓ ઉપર ઘણાં “બધા લેખકો કામ કરી રહ્યા હતા. ‘માહિતી સમાજ’ ઉપર વિશિષ્ટ લખાણો ઉપર એક સરખું અનુકરણીય લખાણ લખે છે. અને તેના કાર્યાન્વિત લક્ષણો વિષે તેઓ અસ્પષ્ટ છે. માહિતી પરિવર્તનોને સૂઝ બનાવવાનો ઉત્સુક, તેઓ આ પદોને આર્થિક ઉત્પાદનના વિવિધ સ્વરૂપો સામાજિક આંતરિક કાર્યના નવા સ્વરૂપો, ઉત્પાદનની નવીન્યતાભરી પ્રક્રિયા અથવા કંઈપણ રીતે અર્થઘટિત કરવા ઝંપલાવ્યું છે. આ પ્રમાણે તેઓએ

કર્ચું છે, કે કઈ કઈ રીતે અને શા માટે માહિતી દર્શાવવામાં આજે વધુમાં વધુ કેન્દ્રસ્થાને બની રહેલ છે. તેઓ ઘણીવાર નિષ્ફળ નિવડ્યા છે. આ ખરેખર ટીકાત્મક છે કે નવા પ્રકારનો સમાજ ઊભો કરવાના તે છડીદાર બનેલા છે.” કોઈને આશ્ચર્ય થાય કે માહિતી વિષે હમણાં શું છે કે જેથી કરીને ઘણાં બધા વિદ્વાનો તે અંગે વિચારે છે એ આ આધુનિક યુગનું હાર્દ છે. ચાલો આપણે કેટલીક મહત્વપૂર્ણ વ્યાખ્યાઓ તપાસવા પ્રયત્ન કરીશું કે જે પદ માહિતી સમાજના સાહિત્ય અને તેઓની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓને પૃથક્કૃત કરીને વિશિષ્ટ વ્યાખ્યાઓ પૂરી પાડવામાં આવેલી છે.

◆ **બ્લેઈઝ ક્રોનિન (Blaise Cronin)**

બ્લેઈઝ ક્રોનિન માહિતી સમાજની વ્યાખ્યા આપતા લખે છે કે “કોઈ એક જેમાં શ્રમ એ બૌદ્ધિકતા ભર્યો હોય છે, કોઈ એને ‘પરસેવો પાડીને મહેનતનો રોટલો રળવાનું’ કહે છે. એનો ધ્વનિ એ છે કે એ કાળવિપયસિવાળું છે.” તે આગળ નિરીક્ષણ કરે છે કે “જીવનનો આરંભ શું એ સામાજિકતાવાળી રચના અને પછી એ ભવિષ્યવેતાઓનું ભવિષ્ય’ બગડેલા માધ્યમના બેઠંગી કિલ્લ વાક્યો / શબ્દો અને આર્થિક અને રાજકીય પૃથક્કરણશાસ્ત્રીઓ દ્વારા અંતે ક્રમશઃ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે.”

◆ **મેનફ્રેડ કોચેન (Manfred Kochen)**

મેનફ્રેડ કોચેન લખે છે કે સમાજની સરળ માન્યતામાં જે માહિતીએ સામગ્રીનો પ્રવાહ રચવાની તેઓ ‘પ્રત્યાયન અને નિયંત્રણ’ વિનિમયો એ તનાવ સુધી વિસ્તારેલ છે.

1. મોટાભાગના સભ્યો જ્ઞાન દ્વારા જ્ઞાન આધારિત પ્રક્રિયા ઉત્પન્ન કરે છે જે જ્ઞાન-પ્રોત્સાહન છે;
2. માહિતી એકધારી રીતે સમાજ સ્થિર છે કે પ્રતિભાવ આપે છે ;
3. કારણ અને માનવ મૂલ્યોના કરતાં શક્તિ / તાકાત અને ઉપયોગી વ્યવસ્થા કરવા દબાણોની સંભાળ અભિન્ન અને સ્વીકાર્ય પરિવર્તન માટેના દબાણ વચ્ચે સંઘર્ષોની સંભાળ રાખે છે.

આ બધું નિર્દેશીત છે, મેનફ્રેડ કોચેન આગળ જઈને એવું કહે છે કે ‘માહિતી સમાજ’ એ ‘સમુદાયનું મગજ’ એ ‘વિશ્વ મગજ’ તરફ વિકાસ પામતો તપ્તો છે. સંભવતઃ આ ‘મહાન રૂપાંતર’ના અંશરૂપ જેવું લાગે, ભવિષ્યવેતાઓ એના ઉપર સંમતિ આપે. જ્યારે પૂરતા પ્રમાણમાં લોકો માનતા થાય કે એમ થવાનું છે એ નૈસર્ગિક સંસ્કૃતિ ઉત્ક્રાંતિનો એ તબક્કો છે પછી આ માન્યતાને જાતે જ પરિપૂર્ણ પામે છે. આ વિચાર પૂરેપૂરી રીતે બહોળો ફેલાવો ધરાવે તે અંગે કેટલાક દાયકાઓ થશે, અને પછી વહેલો બહોળો માહિતી સામજ આકાર પામશે.

◆ **માર્ટિન (Martin)**

બીજી બાજુથી માર્ટિન અનુસાર માહિતી સમાજ “એવો સમાજ છે જેમાં જીવનની ગુણવત્તા, સામાજિક સમૃદ્ધિ માટે પરિવર્તનો એવો આર્થિક વિકાસનો માહિતી ઉપરના વધતા આધારો અને તેનો લાભ લેવા ભાવિ આશા રહે છે. આ પ્રકારના સમાજનું જીવનધોરણો, કાર્ય અને આરામની ઢબો, શિક્ષણ પદ્ધતિ અને બજારનું સ્થળ આ બધું માહિતી અને જ્ઞાનની પ્રગતિ દ્વારા પ્રભાવિત થયેલું છે. માહિતી ઉત્કટતાવાળી ઉપજો અને સેવાઓમાં વૃદ્ધિ થતી રહે, વિશાળ હારબંધ ગોઠવાયેલ માધ્યમો દ્વારા પ્રત્યાયન થતું રહે, એમાંના ઘણાં બધાં વિજ્ઞાણવીય સ્વરૂપે હોય એ આનો પુરાવારૂપ છે.” આ વ્યાખ્યામાં લેખકનો ઉદ્દેશ માત્ર પ્રૌદ્યોગિકીય અથવા આર્થિક લક્ષ્યમાંથી વ્યાપકપણે અને માહિતી સમાજનું આલેખન એક સમાજ તરીકે સ્પષ્ટ ચિત્ર કરવાનો હતો. બીજા શબ્દોમાં આ પદ “પ્રગતિશીલ અનુ - ઔદ્યોગિક

સમાજના તબક્કાના આ સમાજોનું પ્રતિનિધત્વ કરે છે. જે ઉચ્ચકક્ષાની કમ્પ્યુટરીય ખાસિયતો દ્વારા મોટા પ્રમાણમાં વીજાણ્વીય ડેટા રૂપાંતરણ અને આર્થિક રેખાચિત્ર માહિતી પ્રૌદ્યોગિકી બજાર અને નોકરીની સંભવિતતાઓ દ્વારા મહદ્પણે પ્રભાવિત થયેલ છે.

◆ **બ્રાન્સકોમ્બ (Branscomb)**

બ્રાન્સકોમ્બના મત અનુસાર માહિતી સમાજ એ “એવો સમાજ છે કે મોટાભાગના લોકો માહિતી સર્જન કરવા, ભેગી કરવાને, સંગ્રહ, પ્રક્રિયા કરવા અથવા વિતરણ કરવામાં રોકાયેલ છે.”

13.2.2 માહિતી સમાજની વિવિધ સમજો : (Different Perception of Information Society)

◆ **ફ્રેન્ક વેબસ્ટર (Frank webster)** ફ્રેન્ક વેબસ્ટર તેમની “માહિતી સમાજના સિદ્ધાંતો” માં માહિતી સમાજની પાંચ જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓની વચ્ચે ભેદ પારખી બતાવ્યો છે, એ દરેકને ઓળખવા માટેના લક્ષણો રજૂ કર્યા છે : પ્રૌદ્યોગિકીય, આર્થિક, વ્યાવસાયિક, Spatial અને સાંસ્કૃતિક.

◆ **પ્રૌદ્યોગિકીય સમજ (TECHNOLOGICAL PERCEPTION)** માહિતી સમાજની ઘણી સામાન્ય વ્યાખ્યા, એ છે કે દૃશ્યમાન પ્રૌદ્યોગિકીય નવીન ઉપક્રમે છે. તેમાં ચાવીરૂપ વિચાર / ખ્યાલ એ રહેલો છે કે માહિતી પ્રક્રિયા, સંગ્રહ અને રૂપાંતરણમાં સમાજના બધા ક્ષેત્રોમાં ખરેખર માહિતી પ્રૌદ્યોગિકી (આઈટી) અમલીકરણ માટે દોરવાયેલી રહી છે. અહીં મુખ્ય બાબત કોમ્પ્યુટરોની કિંમતમાં ઘટાડો અને આશ્ચર્યજનક બાબત છે, શક્તિમાં અદભૂત વૃદ્ધિ અને તેઓનું પરિણામ રૂપ અમલીકરણ દરેક જગ્યાએ છે. તેમ છતાં માહિતી સમાજ ઉપરના બધા સાહિત્યમાં માહિતી પ્રૌદ્યોગિકી કેન્દ્રીય ભૂમિકા ભજવે છે. આ અભિગમે ટેકનોલોજી ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ઉપર ભાર મૂકે છે. અન્ય સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય લક્ષણો / ખાસિયતોને બાકાત કરે છે. માર્ટિને માહિતી સમાજમાં વિગતો ખાસ કરીને વીજાણ્વીય નેટવર્કનો પ્રસાર એ ચાવીરૂપ તત્ત્વમાં જીવનની સંખ્યાબદ્ધ વિગતો ઊંડાણપૂર્વક આપી છે.

કમ્પ્યુટરીંગ અને ટેલી પ્રત્યાયનોનો સારો ખ્યાલ / સમજ કમ્પ્યુટરોને જોડવાને પરિણામે વૈશ્વિક નેટવર્ક પ્રસ્થાપિત થયા. ઈન્ટ્રીગ્રેટેડ સર્વિસ ડિજિટલ નેટવર્ક (આઈ એસ ડી એન) પાયાગત સુવિધા પૂરી પાડશે અને અનુ-ઔદ્યોગિક સમાજ ચાવીરૂપ ઘટક દ્રવ્યોને ટેકો આપે છે. ચોકસાઈ ભર્યું આ પરિવર્તન લાવવામાં ઈન્ટરનેટની ઝડપી વૃદ્ધિ જણાય છે. બીજા શબ્દોમાં માહિતી સમાજના યાંત્રિકી પરિપ્રેક્ષ્યમાં માહિતી સમાજ અસરકારક ધ્યાન આપીને સમાજ માટે માહિતી પ્રૌદ્યોગિકીના સમર્થ લાભો મેળવે છે. ગમે તેમ ટેકનોલોજી ઉપર પ્રકારનો વજનદાર ભાર સાથે, સામાન્ય રીતે સમાજમાંથી સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય સંદર્ભ દૂર કરે છે. માહિતી સમાજના લક્ષણો વ્યાખ્યાકીત કરવા માટે પૂરતો પાયો પૂરો પાડવાને તે બિનશક્તિશાળી છે, તેમ છતાં માપની સમસ્યા અને ટેકનોલોજી સ્કેલ ઉપર એવી સંકળાયેલી મુશ્કેલી નિર્ધારિત છે જે કોઈ સમાજ માહિતીયુગમાં પ્રવેશને અંગે નિર્ણય કરે છે, એ નક્કી નવા પ્રકારના સમાજનો ભેદ દર્શાવતી કોઈને પણ સ્વીકાર્ય વ્યાખ્યા એ નક્કી કેન્દ્રીવતી વ્યાખ્યા છે. પ્રચલિત ભવિષ્યવેતાઓ / ભવિષ્યકથનકો તેની ઉપેક્ષા કરે છે. આ વિચાર શાખાના લેખકો સામાન્ય પદોનું વર્ણન કરીને સંતોષ માને છે. યાંત્રિકી રીતે અવનવું કરવાનું તો ઉપક્રમ, એમ ધારી લીધું છે કે નવા સમાજને અલગ દર્શાવવા માટે આ પર્યાપ્ત છે. “એમાં કેટલાંક ગંભીર વિદ્વાનો છે જેઓ એ સમસ્યાઓને ગણતરીમાં લે છે. પ્રથમ, યાંત્રિકી ફેલાવાને માપવાનો દર એક હોઈ શકે, અને બીજી “સમાજ ઉદ્યોગિકતા લાવવાને ક્યારે અટકાવે” અને ‘માહિતી’ કક્ષામાં ક્યારે પ્રવેશે છે? આ વિરોધોના ખાતરીપૂર્ણ ઉત્તરો હોતા નથી.”

- ◆ **આર્થિક સમજ (Economic Perception)** કેટલાંક લેખકો જેઓ માહિતી સમાજના મુદ્દાઓને લઈને ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્રોમાં સેવા ક્ષેત્રે વૃદ્ધિ અને ઉત્પાદનમાં નોકરીઓની પડતીના મુદ્દાઓ ઉલ્લેખે છે. કેટલાંક માટે માહિતી સમાજની બહુ પ્રભાવશાળી ખાસિયતોએ તેનાં અર્થકારણ / અર્થવ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ છે. મચ્લુપ (1962)એ યુ.એસ.ના અર્થકારણમાં જ્ઞાનક્ષેત્રની વૃદ્ધિને પ્રૃથક્કૃત કરીને આ પ્રકારના સંશોધન આરંભ કર્યો હતો. મચ્લુપ પૃથક્કરણમાં ઉદ્યોગોના પ્રાથમિક પ્રારંભિક બાબત સંબંધીની સાથે જ્ઞાનના ઉત્પાદન અને વિતરણને અલગથી ચકાસ્યા હતા. ના કરતાં કેટલેક અંશે સમગ્ર સેવા ક્ષેત્રનો એ ભાગરૂપે છે. જ્ઞાનના ઉદ્યોગોમાં શિક્ષણપદ્ધતિ, માધ્યમો અને અન્ય પ્રત્યાયન પદ્ધતિઓ, ગ્રંથાલયો અને અન્ય માહિતી પ્રવૃત્તિઓ / કાર્યક્રમો અને સંશોધન સમસ્યાઓ આ પ્રકારના ક્ષેત્રો સામેલ છે. આ ક્ષેત્રનું પ્રદાન એ કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન (જી ડી પી) મહત્વપૂર્ણ (1960 ના વરસોમાં 40 ટકાથી વિશેષ અંદાજીત હતું) અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રના વિકાસ દર કરતા વિશેષતઃ ઊંચો હતો એ શોધાયું હતું. મચ્લુપે તારવ્યું હતું કે જ્ઞાન ઉદ્યોગો એ ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર ઉપર તરત જ ઝડપી કદમ ભરશે, 'જ્ઞાન સમાજ'ના ઉદ્ભવને માર્ગદર્શન આપે છે. જાપાનમાં આ સમયે આ અંગે આજ રીતનો નિષ્કર્ષ હતો, કે ઉમાસિયો (1961)એ એવું ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે ભૌતિકતા અને કૃષિક્ષેત્ર ઉપર અર્થવ્યવસ્થાએ આઘાત્મિક ઉદ્યોગોને વધુ ઊંચે ચઢાવીને એ વધુ વિકાસ થયો હતો. આ પૂર્વેના અભ્યાસોના જ્ઞાન અથવા માહિતીને અન્ય આર્થિક ક્ષેત્રની વચ્ચે ભેદ પારખ્યો હતો.

માહિતીના અર્થવ્યવસ્થાના નવાં ઉદ્ભવોનો અભ્યાસ જે ખૂબ જ પ્રચલિત બન્યા હતા અને ઘણીવાર એનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. આની ઉપર આ માર્ક પોરાટ (1977)નો અહેવાલ આમાં આ પ્રકારની રજૂઆત કરે છે. પોરાટ (1977) આ કાર્ય ઉપર ઘણું પ્રારંભિક કર્યું છે, માહિતી કાર્યની દૃષ્ટિને વિસ્તૃત કરીને મારલુય દ્વારા વ્યાખ્યાયીત એવા માહિતી અથવા જ્ઞાનના ક્ષેત્રનો અંદર આવતા આ માહિતી કાર્યોને એના કરતાં વધુ લાગુ પાડે છે. પોરાટ માહિતી પ્રવૃત્તિઓનો વ્યાખ્યા કરવાનો આરંભ કરીને માહિતી ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓ સહિત બધો જ ઉપયોગ કરી શકીએ એવા સંસાધનો, પ્રક્રિયા અને વિતરણ વ્યાખ્યાયીત કરેલ છે. તે પ્રાથમિક માહિતી વિભાગ એમાં સામેલ કરી શકાય. એવા બધા જ ધંધા રોજગારમાં સંકળાયેલ માહિતી વિનમયના ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓનું બજાર સ્થળ આંકે છે. વધારામાં ગમે તેમ પોરાટ નોંધે છે કે ઘણી મોટી નોકરીઓ અર્થવ્યવસ્થાના અન્ય ક્ષેત્રોમાં માહિતી કાર્ય તરીકે એનો વિચાર કરી શકીએ છીએ. લગભગ દરેક સંસ્થા પોતાના કાર્યના ઉપયોગ માટે માહિતી ઉત્પાદન કરે છે, તેની પ્રક્રિયા કરે અને વિતરણ પણ કરે છે. આમ દ્વિતીયકક્ષાની માહિતી ક્ષેત્રે આ માહિતી પ્રવૃત્તિઓને સામેલ કરે છે. 1967માં કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્નની 45 ટકા જેટલી રકમનો ફાળો માહિતી પ્રવૃત્તિઓ અંદાજિત કર્યો હતો. અને એમાં અડધા શ્રમિક વર્ગ માહિતી સંબંધિત કાર્યમાંથી નોકરીઓમાં હતો. આ અભ્યાસને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ એ માહિતી સમાજ છે. એવું વ્યાજબી ઠેરવવા ઉપયોગમાં લીધો હતો. ઘણાં બધા લેખકોએ પોરાટના પૃથક્કરણ અને તેનો અમલ અન્ય સંદર્ભે કરવા સંબંધી શુદ્ધ કરવાના પ્રયત્નો (કોમાટસ્લુઝુકી 1986, સિમેન્ટ લિઈપ્રોઉવ અને ડોરકિક, 1983) કર્યા છે. આ દૃષ્ટિકોણ ઉપર વધુ પ્રકાશ પાડે છે કે માહિતી સમાજનું પ્રાથમિક લક્ષણ એ અર્થકારણ છે. માહિતી સમાજો સાથે જોડાયેલ / સંલગ્ન રહેલ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અમલીકરણો એ આર્થિક માળખાનું / રૂપરેખા મર્યાદિત ચિત્ર માત્ર પૂરું પાડે છે. એની ચકાસણી કરીને તે અંગે દર્શાવી શકીએ છીએ. એ સાથે કેટલાંક ટીકાકારો પોરાટના માહિતી કાર્યકર્તાઓના વર્ગીકરણ ઘણું જ બહોળું અર્થપૂર્ણ એવું વ્યાપક છે. એ બહુ થોડા પ્રમાણમાં સૂચવે છે કે સામાજિક સૂચિતાર્થી એ માહિતી સમાજ તરફ ખસે છે. (બેટ્સ 1985, ચિઝાર્ડ 1984). ઉદાહરણ રૂપે

બેટ્સે એવું નોંધ્યું છે કે પોરાટના મત અનુસાર કારખાનાના કારીગરો માહિતી રૂપાંતરણના સાધનો જોડે છે. તેઓએ માહિતી કામદાર તરીકે વિચારવા પડે છે. જેમ કે વિશ્વવિદ્યાલયના સંશોધકો ને આ બાબત બહુ તાર્કિક લાગતું નથી. તે એવું અનુભવે છે કે આ પ્રકારની વર્ગીકૃતતા / કક્ષા વર્ગ પાડવા એ માહિતી ક્ષેત્રની સમાજની અલગતાપણું એ સમાજને નબળું પાડી શકે. પોરાટના પૃથક્કરણ ઉપર અન્ય પ્રકારોના વિરોધો અને ટીકાઓ છે. ગમે તેમ પણ આ પ્રકારના વિરોધો પોરાટના નિષ્કર્ષને સંપૂર્ણ રીતે અર્થહીન ઠેરવતા નથી. પણ તે યાદ કરી આપતાં સ્મૃતિપત્રો અને તેઓની આંકડાકીય સારણીઓની રચનામાં અનિવાર્યપણે મૂલ્ય ધરાવતા નિષ્ણોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. આ પ્રમાણે તેઓ સ્વચ્છ / તંદુરસ્ત ટકો તેઓને આપવાને શંકશીલ વિચારો માહિતી અર્થકારણમાં ઉદ્ભવે છે. માર્ક પોરેટ માહિતી ક્ષેત્રોના બે ક્ષેત્રોને અલગ પાડે છે : પ્રાથમિક અને દ્વિતીય (ગૌણ), અને પછી તેઓને એકત્રિત કરીને, તેમાંથી બીજા માહિતી ઘટકોનું અર્થકારણને અલગ પાડે છે. પોરાટ રાષ્ટ્રીય અર્થકારણના આંકડાઓને પુનઃ એકત્રિત કરણ કરીને તેઓ એવા નિષ્કર્ષ તરફ પહોંચે છે. કે 46 ટકા યુ.એસ.ની જીએનપીને માહિતી ક્ષેત્ર તરીકે ધ્યાન પર રાખેલી છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ એ હવે અર્થવ્યવસ્થાનો આધાર માહિતી જ છે. એ પ્રમાણે તે માહિતી સમાજ છે જે હવે જ્યાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનું કાર્યક્ષેત્રોમાં માહિતી ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓના ઉત્પાદકો અને જાહેર અન ખાનગી (દ્વિતીય માહિતી ક્ષેત્ર) સનાદી અધિકારીઓ છે. આ તબક્કે એવું દર્શાવી શકીએ કે જથ્થાત્મક અને ગુણાત્મક વચ્ચેના તફાવતોની અલગ શોધ કરવાને મારલુય અને પોરાટ દ્વારા ચાલુ રાખી ન શકાય. જેની ખાસિયત છે જે એવું સૂચવે છે કે સંભાવતતા કે જે આપણાં સમાજમાં હોય છે એ જીએનપી દ્વારા માપી શકાય. માહિતી પ્રવૃત્તિએ ઘણું યોગ્યતાવાળું વજન છે, પણ આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય જીવનના પદોમાંથી એકદમ દેખાય છે. નજીવી સામાજિક પ્રતિષ્ઠા છે. અલબત્ત અર્થશાસ્ત્રીઓ માહિતી ક્ષેત્રના પૂરેપૂરા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આથી માહિતીના ગુણાત્મક મૂલ્યો તેઓના મર્યાદિત પ્રસ્તુત રહેતું હોય છે. ગમે તેમ તેઓના પોતાના પદો સુધ્યા તેમાં સમસ્યાઓ રહેલી છે. 'કયા મુદ્દા ઉપર આર્થિક ગ્રાફ માહિતી સમાજ પ્રવેશ કરે છે?' એ પ્રશ્ન ઉદાહરણરૂપે છે, જ્યારે જીએનપી 50% ની માહિતી પ્રવૃત્તિઓને સમર્પિત હોય છે? આ વ્યાજબી મુદ્દો જાણ છે કોઈ કોઈ એકમાત્ર સંખ્યાત્મક પદો સીધાસાદા પદો માટે, માહિતીની શરુઆત પ્રબળ રીતે કરે છે. વારંવારના આ મુદ્દા સુધ્યા વિચારણા હેઠળ લેવાતા નથી. માચ્લુપના અભ્યાસ રૂબિન અને લ્યુબરે એવું ઠરાવ્યું હતું કે, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં 1958 અને 1980 વચ્ચે જીએનપી 28.6% થી 34.3 % વચ્ચે વૃદ્ધિ નોંધાયેલી 1950 પછી વાસ્તવિકપણે એમાં ફેરફાર નથી. આ નીમાયેલી હોઈને અતિશય મધ્યમસરનો વૃદ્ધિદર એ સરેરાશ વૃદ્ધિદરના કુલ જીએનપી અન્ય ઘટકોની સાથે સંબંધિત છે. જો આ આર્થિક અભ્યાસોને ગણતરીમાં લઈએ તો આ અભ્યાસો આફણને તરત કશું કહેતા નથી અને મત ધરાવે છે કે, યુ.એસ. માહિતી સમાજની અંદર પ્રવેશી ચૂકેલ છે.

વ્યવસાયિક જાણકારી (Occupational Perception) :

માહિતી સમાજ આકાર પામવાનું પ્રચલિત માપદંડ એ છે કે એ એકમાત્ર વ્યવસાયિક પરિવર્તન ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. બીજા શબ્દોમાં વિવાદનો મુદ્દો એ છે કે આપણે જે માહિતી સમાજ સિદ્ધ કર્યો છે. જે પ્રબળતા ધરાવતા વ્યવસાયો માહિતી અથવા માહિતી પ્રવૃત્તિઓ જોવા મળી છે. તે એવું કહે છે કે, માહિતી સમાજમાં, અસંખ્ય લોકોની નોકરી વ્યવસાયિકમાં હોય છે જેવી કે શિક્ષણ આપવાને, સંશોધન અને વિકાસ, અને સર્જનાત્મક ઉદ્યોગોમાં (માધ્યમ, ડિઝાઈન, કલા વગેરે) સંબંધી સંકળાયેલ હોય છે. માહિતી સમાજની આ વિચારણા માટે બૌદ્ધિક એ એવો પાયાનો અભ્યાસ 1960ના દાયકા દરમિયાન ડેનિયલ બેલ દ્વારા થયો હતો ગમે

તેમ પણ એવું દર્શાવવામાં આવેલું હતું કે આ વ્યાખ્યા વર્તમાન સમયમાં ઘણી પ્રસિદ્ધિ મેળવેલી છે કારણ કે યાંત્રિકી પગલા ખસીને વ્યવસાયિક નુસખા તરફ વળેલું છે. અહીં એવો ભાર મૂકાયેલ છે કે મહાવિશિષ્ટ જૂથો લોકો કે જેને “પ્રતીકાત્મક પૃથક્કરણવિદો” તરીકે ઓળખાવ્યા છે લોકો કે જે વિચાર કરે છે, આયોજન કરે, શોધ કરે એ નવી અર્થવ્યવસ્થાની વ્યવસ્થા કરે પણ પ્રચલિત ખ્યાલ એ છે કે આ પ્રકારનું માહિતી કાર્યકર્તાથી એ ભવિષ્યની આબાદીની ચાવી છે, માહિતી સમાજની વ્યવાયિક વ્યાખ્યાએ ઘણીવાર આર્થિક પગલા સાથે ભેગી કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણરૂપે પોરાટે ગણતરી કરી હતી કે 1960ના દાયકાને અંતે અમેરિકા (યુએસએ) ના કુલ શ્રમબળ (Workforce) ના અડધાથી થોડુંક ઓછું માહિતી ક્ષેત્રમાં જોવા મળેલ હતું. પોરાટ બદલાતી જતી આર્થિક રીત ભાત - પેટર્નને આર્થિક વૃદ્ધિની સાર્થકતાને માહિતી સાથે જોડે છે.

અહીં એ ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે કે, વ્યવસાયોનું વિતરણમાં બદલાય એ માહિતી સમાજના વધુ અસર કરનાર હાર્દરૂપ સિદ્ધાંત છે. આ પાસાને ડેનિયલ બેલ દ્વારા વધુ મહત્વ અપાયું હતું પણ કેટલાક (રોબિન અને અન્યો) લેખકો બેલની ટીકાઓ કરી હતી. ગમે તેમ એ યોગ્ય છે કે માહિતી સમાજના વ્યવસાયિક પગલાઓ વિષે કેટલોક સામાન્ય વિરોધ ઉભો કરવો જરૂરી છે. ઉદાહરણરૂપે એમાંનું એક મહત્વનું પાસું વિશિષ્ટ કક્ષાના કાર્યકર્તાઓની ફાળવણીને સંબંધિત કાર્યપદ્ધતિને જોડે છે. છેવટના ઉત્પાદનરૂપે માત્ર માહિતી કાર્યકર્તાઓના ચોક્કસ પ્રકારને ટકાવારીના આંકડાકીય અંકો વિશિષ્ટ ટકાવારીના આંકડાઓ આપીને જટિલ પ્રક્રિયાઓ જે સંશોધકો દ્વારા છૂપાય છે તેને અન્ય કોઈ તેઓની કક્ષાઓ અને ફાળવણીની રચના કરે છે. દાખલા તરીકે પોરાટ વ્યવસાયને શોધવાની કાર્યપદ્ધતિને શોધે છે કે જે માહિતીના ઉત્પાદનમાં પ્રક્રિયા અથવા વિતરણમાં મુખ્યત્વે રોકાયેલ છે. તેની યોજના 400થી વધારે વ્યવસાયના પ્રકારને માપે છે અને યુ.એસ. સેન્સસ બ્યુરોના લેબર સ્ટેટેસ્ટીક્સ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલા હતા. અહીં એ નોંધવું રસપ્રદ છે કે ગાઉલ્ડનર (1979) નવા પ્રકારના નોકરિયાતો શોધ્યા છે જે 20મી સદીમાં વિસ્તૃત થઈને, નવા વર્ગરૂપે ‘બુદ્ધિશાળીઓ અને ટેકનિકલ બુદ્ધિમત્તા ધરાવતા લોકોને ભેગા કરીને’ લે છે, તે કોણ, જ્યારે તેના ભાગમાં જાતે ઈચછતા અને વારંવાર શક્તિશાળી જૂથને આધારિત રહે છે. ગાઉલ્ડનર અનુસાર, નવા વર્ગ સામાજિક પરિવર્તનની દિશામાં ચર્ચા અને સંવાદ કરવા તેની સાથેની શબ્દાવલિઓ પૂરી પાડી શકે છે. નિષ્કર્ષમાં એવું નિર્દેશ્યું હતું કે માહિતી સમાજની વ્યાખ્યાઓને પડકારવા માહિતી કાર્યકર્તાઓના કાચા આંકડાઓની ગણતરીનો આધાર ઉપર એ સ્પષ્ટ થઈ શકશે. સંખ્યાત્મક બાબત એ મુખ્ય બાબત નથી ખરેખર વસતીના પ્રમાણમાં જૂથો ઉપર તેઓ ભાર મૂકે છે. જ્યારે તેઓ વિસ્તારેલ હતું, જુદી લઘુમતીઓ રહે, ઉત્તમ રીતે 20- 25 ટકા કાર્યબળનો દળ છે. આથી કરીને કાર્યદળના માપ માટે માહિતી સમાજને નિર્ણય ઉપર આવવવાના લક્ષણો પ્રશ્નને જવાબદાર રહે છે.

◆ **અવકાશી જાણકાર (Spatial Perceptual) :**

માહિતી સમાજની કલ્પના જો કે સમાજશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર ઉપર દોરેલી છે. તેના ગર્ભમાં લાક્ષણિક જગ્યા ઉપરના તનાવ હોય છે. અહીં માહિતી નેટવર્ક ઉપર મુખ્ય ભાર મૂકેલ છે, જે સ્થળોને અનુક્રમમાં જોડે છે અને એને તે સંસ્થાઓના સમય અને સ્થળ ઉપર નાટ્યાત્મક અસર કરે છે. હાલના વારસોમાં માહિતી સમાજનું આ પાસું ઘણી જ લોકપ્રિય બાબત બનેલી છે. કારણ મન્યુઅલ કારરેલ્સના કાર્યનો પ્રભાવને કારણે તે મુખ્યત્વે છે. જેણે ‘માહિતી યુગ’ (1996- 1998)એ નામે ઓળખાયું હતું. જ્યાં તેણે ‘નેટવર્ક સોસાયટી’ વર્ણવી છે. ઉપર નોંધેલ અસર ઉપરાંત ગોડાર્ડ (1991) આંતર સંબંધ ધરાવતા માહિતી સમાજની સંક્રાંતિના ઘણા તત્ત્વો ઓળખી કાઢ્યા છે. કેટલાક આ પ્રમાણે છે :

- ◆ માહિતી કેન્દ્રીય રંગમંચનું સ્થાન ગ્રહણ કરવાને આવી પહોંચે છે. તે 'વ્યૂહાત્મક સંસાધન ચાવી' ઉપર જે સંસ્થા વિશ્વ અર્થકારણ ઉપર આધારિત છે.
- ◆ કમ્પ્યુટર અને પ્રત્યાયન પ્રૌદ્યોગિકીએ માળખાકીય સુવિધા પૂરી પાડે છે. આ પ્રૌદ્યોગિકીને પ્રક્રિયાબદ્ધ અને વિતરણ કરવાને માહિતીને પ્રવેશવા દે છે અને બીન પરંપરાગત માપ હાથ ધરાય છે. તરત સુવિધા અને સાચા સમયના વેપારનો અને વૈશ્વિક તબક્કાએ આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય ઘટનાઓની વ્યવસ્થા જાળવે છે.
- ◆ અર્થકારણમાંના વેપાર કરી શકાય તેવા માહિતી ક્ષેત્રની અપવાદરૂપ વૃદ્ધિ ઝડપથી થયેલ છે જેના દ્વારા સેવાઓની વિસ્ફોટાત્મક ઉંચાઈએ હોઈ શકે જેમકે, નવા માધ્યમ (ઉપગ્રહીય પ્રસારણ, કેબલ વિડિયો) અને ઓનલાઈન ડેટાબેઝો મહેમાન વિષયોની માહિતી પૂરી પાડેલ છે જેવી કે શેરબજાર સાથે વહેવારો, ચીજવસ્તુઓની કિંમત, પેટન્ટ યાદિમાં ચલણની વધઘટથી, વૈજ્ઞાનિક અને તાંત્રિકીય સામયિકના સારસંક્ષેપો.

આ વિકાસને અભિનંદનીય ગણીએ તો વિશ્વ નાણાંકીયની પુનઃ વ્યવસ્થા જે પરંપરાગત સીમાઓને તોડી પાડવામાં અગ્રેસર રહીને બેન્કિંગ, દલાલી, નાણાંકીય સેવાઓ, ક્રેડિટ એજન્સીઓ, અને એના જેવા તાર્કિક રહેતી હોય છે. હકીકતમાં તરત જ અને અસરકારક માહિતી પ્રક્રિયા અને વિનિમયની અર્થવ્યવસ્થાએ ખરેખર વૈશ્વિક બનેલ છે અને આ સાથે સ્થળને ખૂબ આગ્રહો ફરીથી ઘટાડો કરવા સાથે આવતું હોય છે. કંપનીઓ ઉત્પાદનની વ્યૂહરચનાઓ માટે સંગ્રહ અને ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓના વિતરણ અંગે વૈશ્વિક વિકાસ હવે કરી શકશે; વિત્તહિતો સતત કાર્ય કરતારહેશે. તુર્ત જ પ્રતિભાવ અને પૃથ્વીમાં આરપાર રહે છે. બીજા શબ્દોમાં ભૌગોલિક સ્થળોની અંકાયેલી સીમાઓને આગળ ધકેલીને અને વધુ પાછળ મૂકીને સમય દ્વારા એકવાર લાદવામાં આવેલી મર્યાદાઓ રહેતી હોય છે. વિકાસનું આ સ્વરૂપ માહિતી નેટવર્કના કેન્દ્રીયતા ઉપર ભાર મૂકે છે. સ્થળોને સ્થળ સામે જોડીને અને શહેરો શહેરો વચ્ચે, પ્રદેશો રાષ્ટ્રો, ખંડો અને ખરેખર પૂરા વિશ્વને જોડે છે.

ઘણા લખાણોમાં માહિતી નેટવર્ક પ્રૌદ્યોગિકી આધારે ઉપર વિશેષ ભાર મૂકે છે. નેટવર્ક સમાજના ઉદ્ભવના હિસાબ સાથે આઈએસડીએનના વિકાસની પ્રગતિ અને રૂકાવટ ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ. મોટા ભાગના વિચારકો નેટવર્ક માર્કેટ સ્થળના ઉદ્ભવની સાથેના માર્ગને મહત્ત્વ આપીને જેમાં નેટવર્કોની ઉપર માહિતીના સૂચક પ્રવાહની વિશેષતાઓ ઉપર ભાર મૂકે છે. અહીં પાયાનો એવો ખ્યાલ છે કે વીજાણવીય રાજમાર્ગો સાથે માહિતીનું પરિક્રમ કરે છે. હકીકતમાં કોઈ પણ એનો જથ્થોનું માપ / પ્રમાણ કેટલું છે એ કોઈ માપી શકતું નથી એ માહિતીનો પ્રવાહ છે. માહિતી સમાજની રચના માટે કયા દરે વિખેરી નાખે છે. રસપ્રદપણે આપણને માહિતીની અવરજવર સમગ્રપણે સમજાવવાને અને વિશ્વસનીય આંકડાઓ આપવા શક્તિશાળી નથી.

આ હકીકતને કોઈ નકારી શકશે નહિ કે માહિતી નેટવર્કો આધુનિક સમાજની મહત્ત્વપૂર્ણ ખાસિયતો છે અને પૃથ્વીવાસીઓને આવરી લેતી પ્રત્યાયનની તુર્ત જ સુવિધા પૂરી પાડે છે અને કોઈ સ્થળેથી ડેટાબેઝમાંથી માહિતી શોધને શક્તિમાન બનાવે છે છતાં કેટલાક એવું કહે છે કે, 'શા માટે નેટવર્કોની ઉપસ્થિતિ પૃથક્કરણવિદોને સમાજના વર્ગો પાડીને માહિતીના અર્થકારણ પ્રત્યે દોરી જાય છે?' તે અંગે એવું દર્શાવી શકીએ કે શું વાસ્તવિકપણે નેટવર્કોની રચના એ ગંભીર છે અને માત્ર પ્રશ્નો ઉભા કરી શકે એટલું જ નહિ નેટવર્કના સ્તરો વચ્ચે કેવી રીતે ભેદ પાડવા પણ કેવી રીતે આપણે શરતના મુદ્દાઓને વિષે આપણે ક્યાંથી અને કેવી રીતે નેટવર્ક માહિતી સમાજમાં પ્રવેશ્યા છીએ.

સાંસ્કૃતિ જાણકારી (Cultural Perception) : માહિતી સમાજના વર્ણનમાં પ્રયોજેલ બધા જ માપદંડોમાં, સંસ્કૃતિ મૂલ્યો અને નૈતિકતામાં પરિવર્તનો આવશ્યક છે જે માપવા અને ઓળખવા અતિ મુશ્કેલ છે. આપણા પૈકી દરેક આપણા દૈનિક જીવનની રીતભાતથી અવગત છીએ કે સમાજ પરિક્રમણમાં માહિતીનો અસામાન્ય રીતે વધારો થવા પામેલ છે.

રેડિયો, ટેલિવિઝન અને કમ્પ્યુટર શોધના વિકાસની સાથે દૂરસંચાર નેટવર્ક અને મિડિયા ટેકનોલોજીમાં તાજેતરમાં થયેલ પ્રગતિ એ સમગ્ર રીતે લોકોની જીવનશૈલી ઉપર ખૂબ જ મોટી અસર થવા પામેલ છે. આ બધા એ હકીકતની ખાતરી કરાવે છે કે આપણે માધ્યમથી લદાયેલ સમાજમાં વસીએ છીએ પરંતુ રેડિયો, ટેલિવિઝન અને અન્ય માધ્યમોની અલગ તારવેલ યાદી જે સૂચવે છે તેના કરતાં આપણા વિશ્વના માહિતીલક્ષી લક્ષણો વધુ ભેદક છે. આપણી આસપાસનું નવું માધ્યમ આપણી સમક્ષ સંદેશા રજૂ કરે છે જેનો આપણે પ્રતિભાવ આપી શકીએ કે ન આપી શકીએ પરંતુ વાસ્તવમાં માહિતીલક્ષી પર્યાવરણ અને આ સૂચવે છે તેના કરતા વધુ સૂચના અને રચનાત્મક સાથે સંબંધ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે જે કપડાં પહેરીએ છીએ તે આપણા ચહેરા અને હેરસ્ટાઈલ, આપણે જે રીતે કામ કરીએ છીએ તેની છાપની પરિમાણલક્ષી માહિતી (શરીરના આકારથી માંડી વાતચીત સુધી, લોકો તીવ્રપણે સંદેશાઓથી જાગ્રત રહીને તેઓ યોજનાઓ કરી શકે છે અને તેઓ ચોક્કસ પ્રકારના પરિધાન અંગે તર્ક, કેશકલાપની ઢબ વગેરે પ્રત્યે જાગૃત રહે છે.)

માહિતીની અંતસ્કૃતિમાં વ્યક્તિગત પ્રદેશના વિષયમાં જીવંત સંસ્થાઓનો વિકાસને આભારી થઈને રોજબરોજના જીવન સાથે પ્રતીકાત્મક સૂચક બને છે વેબસ્ટરના મત અનુસાર ‘સાંપ્રત સંસ્કૃતિ’નો મોટો ભાર તેના પૂર્વગામીઓના કરતા માહિતીનો ભાર સ્પષ્ટ રીતે લાટેલ છે. આપણું અસ્તિત્વ માધ્યમ સમૃદ્ધ સમાજમાં છે, તેનો અર્થ એ છે કે - જીવન પંચમસૂરવાળું, પ્રતીકાત્મક, વિનિમય અને પ્રાપ્તિ કરવા વિશે - અથવા સ્વાગતનો વિરોધ અને વિનિમય આપણા વિષેના અને અન્યોને અંગેના સંદેશાઓ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરે. આ વિસ્ફોટનું મહત્ત્વ મહત્તાની સ્વીકૃતિ છે કે ઘણાં લેખકોએ આપણે માહિતી સમાજમાં પ્રવેશવાની યોજના કરી છે.” પણ કોઈ લેખકે આ વિકાસને જથ્થાત્મક પદોમાં માપવાના પ્રયાસો કર્યા નથી પણ આપણા જીવનના દરિયાઈ ચિહ્નો માત્ર વર્ણવ્યા છે. કોઈ પૂર્વેની ઘટના કરતા પૂરેપૂરા છે. બીજા શબ્દોમાં “આપણે વધુમાં વધુ માહિતીથી ઘેરાયેલા અને ઓછામાં ઓછા અર્થપૂર્ણ રહીએ છીએ.”

એવું નિરીક્ષણ આવેલ છે કે, અવલોકન માહિતી સમાજની વિવિધ વ્યાખ્યાઓ આપણને એવો અનુભવ કરાવે છે કે, આ વ્યાખ્યાઓ બેમાંથી એક અથવા બેઉ અવિકસીત અથવા અસરકર્તા રહે છે નહિ કે, એ પ્રૌદ્યોગિકીય, આર્થિક, વ્યવસાયિક વિચાર અથવા સાંસ્કૃતિક વિભાવના એ છે, સમસ્યારૂપ અભિપ્રાયો માહિતી સમજ કેવી રીતે રચે છે એ જુદા પાડે છે એ જરૂરી છે કે, આ બધી મુશ્કેલીઓથી આપણે સચોટ રહી શકીએ. યુક્તિ માહિતી સમાજનું પદનું કેટલુંક મૂલ્ય આપણને મદદ કરીને સાંપ્રત વિશ્વ લક્ષણો ચોક્કસપણે બધા દ્વારા સ્વીકાર્ય બની શકતું નથી. બીજા શબ્દોમાં સાંપ્રત સમાજની માહિતી મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આ બાબતે ચોક્કસ રહેવું જોઈએ. માહિતી સમાજનું ચિત્ર અને એ માહિતી નિશ્ચયપૂર્વક જાહેર કરવી જોઈએ. આધુનિક સમાજ મુખ્ય લક્ષણો આ બની રહે છે.

12.2.3 માહિતી સમાજનું આગમન નિશ્ચિત કરનારા ઘટકો (Factors Determining the Arrival of Information Society) :

જ્યારે આપણે માહિતી સમાજ એવો શબ્દપ્રયોગ ઉપયોગ કરીએ છીએ, સામાન્યપણે આપણે સમાજ સમગ્રનો અર્થ સમજીએ છીએ. સમસ્યા એ છે કે માહિતી સમાજને

અલગ કેવી રીતે પાડવો અને તે ક્યારે આવ્યો કે તે અંગે જાણવું આ માટે આપણી પાસે ટીકાકારોની અને નેતાઓને સાંભળવા અને આપણી આસપાસની સંજ્ઞાઓને સમજવી પડે. માહિતી સમાજની સીધી મહત્તાઓ આ છે.

- ◆ ડેટા વિસ્ફોટ
- ◆ માહિતી ચેતના અને માહિતી આધારિત સમાજની મોટે ભાગે વૃદ્ધિ થવી અને
- ◆ કમ્પ્યુટીંગ અને પ્રત્યાયન ટેકનલોજી / પ્રૌદ્યોગિકીઓમાંના વિકાસોને વેગવંત બનાવવો.

ગમે તેમ પણ કોવકેઈલનો અભિપ્રાય છે કે, “માહિતી સમાજ માટેની પૂર્વ શરતો એ છે કે ઉપગ્રહીય પ્રત્યાયન આધારિત માહિતી સેવાઓની માળખાગત સુવિધા જે ધીમે રચાયેલી હોય ત્યાં સુધી એવા ટીકાત્મક સામુહગત ટર્મિનલના ઉપભોક્તાઓ વધુ અથવા થોડા વૈશ્વિક નેટવર્ક સાથે સંકળાયેલા હોય” ડેનિયલ બેલના અનુસાર “પ્રાગ-ઔદ્યોગિક સમાજના સામાજિક માળખુ એ પદ મુખ્યત્વે એ સંબંધી છે. તે એ સમાજની અને ખાસિયતો માળખાને વણવિ છે કે જેના ચાલકબળ એ માહિતી મૂલ્યો અને સામગ્રી મૂલ્ય નહિ એવા ઉત્પાદનો બની શકશે. આ અંગે વિચારીએ તો આપણને ખાતરી થશે કે ચાર તબક્કાઓની પ્રૌદ્યોગિકી વિકાસને જોવા જરૂરી બનશે. જે સિદ્ધ કરવાનો રહેશે :

- ◆ વિજ્ઞાન આધારિત કમ્પ્યુટરીકરણ જ્યાં વિશાળ પાયા ઉપર રાષ્ટ્રીય કક્ષાના પ્રકલ્પોમાં કમ્પ્યુટરોનો ઉપયોગ થયેલો હોય.
- ◆ સરકાર અને વેપાર- ધંધામાં પ્રબંધન આધારિત કમ્પ્યુટરીકરણ
- ◆ સમાજ આધારિત કમ્પ્યુટરીકરણ જેમાં સમગ્ર સમાજના ભલા માટે / લાભ માટે ઉપયોગમાં લેવાતું હોય.
- ◆ વ્યક્તિ આરિત કમ્પ્યુટરીકરણ કે જેમાં દરેક વૈયક્તિકપણે શોધ માટે ટર્મિનલનો ઉપયોગ કરી શકાશે અને કમ્પ્યુટર માહિતી દ્વારા સમસ્યાઓનું નિરાકરણ કરવું, સર્જનાત્મકતા એ વિપુલ જ્ઞાન સર્જિત સમાજ એમાં ફૂલેફાલશે

બીજા શબ્દોમાં માહિતી સમાજના ઘણાં પ્રગતિશીલ તબક્કામાં ઊંચી વિપુલતા દર્શાવતો વિપુલ જ્ઞાનસર્જન સમાજ દેખાય છે. ઉપરોક્ત ચર્ચાઓ પછી ઘણા ઉચ્ચ કક્ષાની માત્રામાં કમ્પ્યુટરીકરણ થઈ રહ્યું છે. વિપુલ જથ્થામાં વીજાણવીય ડેટા પ્રક્રિયાઓ અને માહિતી પ્રૌદ્યોગિકી સાથે ટેલિપ્રત્યાયનના આધારિત માહિતીનું આધારરૂપ કાયમી રચનાના સહાયક તરીકે ઉપયોગ કરવો મુખ્ય લક્ષણ ગણાશે જે સૂચિત કરે છે કે જો સમાજ અથવા રાષ્ટ્ર માહિતી સમાજમાં પ્રવેશે કે ના પ્રવેશે તે એવું ભારપૂર્વક દર્શાવ્યું છે કે, “માહિતી સમાજ એ એવો એક સમાજ છે કે જે કન્દ્રવર્તી રીતે સામાજિક વિકાસ અને સંચાલકીય વ્યવસ્થા માહિતીનો ઉપયોગ કરે છે. કડકાઈથી બોલીએ તો ઉચ્ચ કક્ષાનું સ્વયં સંચાલન એ નિશ્ચિત ખાસિયત નથી જો કે વહેવારમાં માહિતીના ઉપયોગમાં લીધેલ જથ્થો અને પ્રૌદ્યોગિકીની સૂક્ષ્મ અને તીવ્ર દષ્ટિ વચ્ચે મજબૂત એવો મજબૂત હકારાત્મક સબસંબંધનું વલણ જોવા મળે છે.

- ◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસો (Self Check Exercises) :
1. વિભાવનાત્મક પૃથક્કરણમાંથી એકત્રીત કરેલ માહિતી સમાજના આવશ્યક લક્ષણો ઓળખી કાઢો.
- નોંધ
1. નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.
 2. આ એકમને અંતે આપેલા ઉત્તરો સાથે તમારો ઉત્તર ચકાસો

.....

.....

.....

.....

.....

.....

13.3 આર્થિક માળખું અને માહિતી સમાજ (ECONOMICS STRUCTURE AND INFORMATION SOCIETY) :

લગભગ છેલ્લા ત્રણ દાયકાઓથી સામાજિક શાસ્ત્રોમાં ટેકનોલોજી આધારિત અર્થતંત્રો ઔદ્યોગિક મૂડીવાદ જ્ઞાન આધારિત અર્થશાસ્ત્ર તરફ લઈ જવાની પ્રક્રિયામાં છે જે આર્થિક પદ્ધતિઓના માળખા અને સ્વરૂપમાં મૂળભૂત - ગહન પરિવર્તન લાવશે તે વિષયવસ્તુ લોકપ્રિય બનવા લીગે છે.

માહિતી, મૂડી, યંત્રો અને માનવીય સ્ત્રોતની જેમ એક સક્રિય આર્થિક સ્ત્રોત તરીકે વર્તન કરે છે એવી વધતી જતી અવગતતાએ વિકસિત રાષ્ટ્રોમાં વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિઓ તરફ જવા ધ્યાન કેન્દ્રિત કરેલ છે. અર્થતંત્રમાં માહિતીની સ્થિતિએ સામાન્ય અર્થતંત્રની કામગીરી ઉપર વ્યાપક અસર પાડેલ છે. તે માહિતી ઉત્પાદનો અથવા સેવાઓ જેવા કે સમાચાર, ટેલિવિઝન, રેડિયો, ફિલ્મ, ટપાલ, ગ્રંથાલયો, બેંકો અને અન્ય માહિતી પુરસ્કર્તાઓ ઉપર તીવ્ર અસર કરે છે. માહિતી બજારોની સ્થાપના એ જાહેર અને ખાનગી માહિતી તેમજ માહિતી બજારો સાથે સંકળાયેલ માહિતી હક્કો અંગે વિભાવનાત્મક પરિવર્તનો લાવે છે.

13.3.1 માહિતીના આર્થિક મૂલ્યનું માપન (Measurement of Economic Value of Information) :

1983માં જોન્સન માહિતી ક્ષેત્રની આર્થિક વૃદ્ધિના કારણોની તપાસ કરી હતી. તેમણે એવી દલીલ કરી હતી કે, ઉત્પાદન પ્રક્રિયાની જટિલતામાં વૃદ્ધિ અને તેના ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિ થઈ હતી અને પરિણામે માહિતી ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ ઝડપી થવી એ આવશ્યક હતી માહિતી કામદારોની સંખ્યા વૃદ્ધિ એ ઉત્પાદન ક્ષેત્રના કામદારોની વૃદ્ધિ કરતા વધુ ઝડપી હતી. આર્થિક મૂલ્યના સંદર્ભમાં માહિતી ક્ષેત્રને માપવાના પ્રયત્નો મેટચલુપે (1962) અને પોરાટ (1977) જેવા કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓએ પ્રયત્નો કર્યા. મેટચલુપે અંદાજ કાઢ્યો કે યુ.એસ.એ.માં 136436 લાખ ડોલર અથવા યુ.એસ.ની કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન (જી.એન.પી.) 29 ટકા ખર્ચ જ્ઞાન ઉત્પાદન, પ્રક્રિયા અને વિતરણ પાછળ ખર્ચાયા હતા. તેમણે એવું શોધ્યું કે 29 ટકા એ જીએનપીમાં મેળ બેસાડવા જ્ઞાન ઉદ્યોગનું ઉત્પાદન (આઉટપુટ) સાતત્યભર્યું રાખ્યું. મેટચલુપે (Matchlup) અંદાજીત કર્યું હતું કે જ્ઞાનના ઉત્પાદનમાં 8.8થી 10.6 ટકાના વાર્ષિક દરથી વૃદ્ધિ થતી રહે છે. જે અન્ય ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓના ઉત્પાદન દરથી ત્રણ ગણો રહે છે.

માર્ક પોરાટના પ્રયત્નોએ નેશનલ ઇન્કમ એકાઉન્ટ્સને તોડવાના પ્રયત્નો 1967માં કર્યા અને એવું નિરીક્ષણ કર્યું કે સીધી અથવા આડકતરી માહિતી પ્રવૃત્તિઓના ભાગે, એવા લક્ષણો હોઈ શકે આ કરવા માટે તેણે ત્રણ માપોની ગણતરી જીએનપીમાં કરી એક અંતિમ માંગ છે જે તૂટી થતા સોદાઓની બેવડી ગણતરીમાં ઉમેરવાને અંદાજે છે બીજું મૂલ્ય કિંમતમાં વધારો કરીને જે વાસ્તવિક કિંમત વિશિષ્ટ

ઉદ્યોગ અથવા ઉદ્યોગના ઉત્પાદન ઘટક ભાગો છે અને ત્રીજું જેઓ એ ચીજવસ્તુઓ અથવા સેવાઓ સર્જે છે તેઓ જે આવક અથવા વળતર આપવું પોરાટનું એવો નિષ્કર્ષ હતો કે 1967માં યુએસએનો જીએનપી 21.1 ટકા હતો જેના મૂળમાં માહિતી ચીજવસ્તુઓ અને સેવાનું ઉત્પાદન, પ્રક્રિયા અને વિતરણને બજારોમાં વેચાઈ હતી. વધારામાં ચોખ્ખી માહિતીની જરૂરિયાતોનું આયોજન, સંયોજન અને વ્યવસ્થા એ અર્થતંત્રનો આધાર જીએનપીના 21.1 ટકા પેદા કરી છે. આ માહિતી પ્રવૃત્તિઓમા 46 ટકાથી વધુ કાર્યદળ રોકાયેલું જેઓએ બધી મજૂરીની આવકના કરતા 53 ટકા ઉપરનું હતું.

13.3.2 માહિતી અર્થતંત્ર (Information Economy):

સંશોધકો સૂચન કરતા જણાવે છે કે, માહિતી અર્થતંત્ર એવી રીતે વ્યાખ્યાયિત કરી શકીએ કે માહિતી પ્રવૃત્તિઓની વારંવારના મૂલ્યમાંથી માહિતી ચીજવસ્તુઓ સેવાઓના ઉત્પાદન, પ્રક્રિયા અને વિતરણ દ્વારા જે બજાર દ્વારા વેચાતી હોય છે અને સંસ્થાઓ દ્વારા આંતરિક રીતે ઉપયોગમાં લેવાય છે. તેના લક્ષ્યાંક બિંદુઓના સ્થળો માહિતી અર્થતંત્રના પ્રાથમિક લક્ષણો તરીકે માહિતી સમાજની બેઉ રીતે સંશોધનની યથાર્થતા વિભાવનાત્મક અપીલ અને અનુભવજન્ય ટેકો પૂરો પાડવાની છે. એકમાત્ર આર્થિક માળખાની તપાસ કરીએ તો સમાજ અને સાંસ્કૃતિક વ્યવહારો “માહિતી સમાજ” સાથે મર્યાદિત અભિપ્રાય સાથેનો સંકળાયેલ રહ્યા છે. વિશેષમાં વિચાર અને કાર્યપદ્ધતિઓ આ સંશોધકો દ્વારા લાગુ પડેલ છે એને વિષે મૂલ્યવાન ટીકાઓ પ્રાપ્ત થયેલી છે. ઉદાહરણરૂપે કેટલીક ટીકાઓથી સંતોષ માન્યો છે કે, પોરાટનું માહિતી કામદારોનું વર્ગીકરણ એ ઘણું જ દૂરનું વિશાળ પાયા ઉપરનું અર્થપૂર્ણ છે અને માહિતી સમાજ તરફની ગતિ કરતાં સામાજિક વ્યવહારો એ વિષે ઘણું જ થોડું સૂચિત કરે છે. આપણે માચ્છુપ અને પોરાટના માહિતી સમાજની આર્થિક જાણકારીના સંબંધી સેનિબલ પૃથક્કરણો આ વિભાગમાં આપણે ચર્ચેલા છે.

આ વિભાગ સહિત એવા ભારપૂર્વક કહી શકાય કે “માહિતીનું પ્રદાન એ આર્થિક કાર્ય કરવાના પ્રશ્નની બહાર છે, પણ તે તદ્દન એના જેવું સરખું નથી કે માહિતી એ વિકસિત અર્થતંત્રનું પ્રાથમિક આઉટપુટ (નિર્ગમ) બને છે. આપણે માહિતી આધારિત અર્થતંત્રનીતરફ ગતિ કરી રહ્યા છીએ પણ માહિતી ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓના ઉત્પાદન, વેચાણ અને નિકાસ કરવા અંગે સંપૂર્ણ આધારિત હોઈને આપણી આર્થિક સ્થિતિને સારીરાખવા ઘણા લાંબા માર્ગે જવાનું છે.” (કોનિન) એ જ વખતે, આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આપણે નવા આર્થિક વિકાસ તરફ ડગલા માંડી રહ્યા છીએ જેનું અર્થતંત્ર જ્ઞાન આધારિત હોઈને, નવા નિયમોથી રમતું રહે છે.

◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસો (Self Check Exercises) :

2. આ વિભાગમાં વિવિધ લેખકો દ્વારા દર્શાવેલી માહિતી સમાજ માટે આપેલી વ્યાખ્યાઓ તાલિકારૂપે રજૂ કરો. તેઓના અભિગમમાં રહેલ સરખાપણું અને ભેદો બહાર લાવી આપો.
 3. માહિતી સમાજના લક્ષણો દર્શાવો
- નોંધ (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા જવાબો લખો.
(2) આ એકમને અંતે આપેલા જવાબો સાથે તમારા જવાબો ચકાસો

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

13.4 માહિતી વ્યવસાય ઉપર માહિતી સમાજનો પ્રભાવ (IMPACT OF INFORMATION SOCIETY ON INFORMATION PROFESSION) :

માહિતી વ્યવસાય એ એક એવું અંગ છે કે ઉત્પન્ન કરવા, સંગ્રહ કરવા, સંજ્ઞાકિત કરવા પુનઃપ્રાપ્ત કરવા, હોંશિયારીપૂર્વક કામ લેવા, સંચાલન, પ્રસારણ, સંવેષન (Packaging) મૂલ્યાંકન અને માહિતીનું માર્કેટિંગ ઉભું કરવામાં રોકાયેલી હોય છે. માહિતી વ્યવસાયિકોનું પ્રાથમિક કાર્ય સમાજને તેની જરૂરિયાતો મુજબ કાર્ય કરવા અંગેની માહિતી મળી રહેશે. આ માહિતી બધાને પ્રાપ્ત થવી જોઈએ, વ્યક્તિગત સત્તાની અને સ્વાયત્તતાની બાંધેધરી આપવી જોઈએ.

કદાચ ક્યાંય પણ નહિ, માહિતી સમાજનો પ્રભાવ માહિતી વ્યવસાયમાં તીવ્રપણે અનુભવાયો છે. થોડા દિવસ સુધીમાં વ્યવસાયની તાકાત એ હકીકતમાં આવેલ છે કે સમાજની સંસ્થાગત માહિતીની વૈશ્વિક અપ્રાપ્યતાએ સામાજિક, સંસ્થાગત અને વ્યક્તિગત સ્તરોએ ઉપયોગી ભૂમિકા ભજવવા વ્યવસાયને મંજૂરી આપેલ છે. ઘણા કિસ્સાઓમાં માહિતીની શોધ કરવાની હતી અને તે માટેની નિશ્ચિત સંસ્થાઓ જેવી કે માહિતી કેન્દ્રો અને / અથવા ગ્રંથાલયો દ્વારા જ થતી. આ રીતભાતમાં કમ્પ્યુટરીકરણ અને પ્રત્યાયન ટેકનોલોજીના ઝડપી વિકાસને પરિણામે પરિવર્તન આવ્યું છે. પ્રૌદ્યોગિકી માહિતીને બિનસંસ્થાગત બનાવવાને શક્તિશાળી અને વ્યક્તિઓને શોધ કરવાને શક્તિશાળી જણાય છે, આમ ગ્રંથાલયની પોચી માટીમાં તિરાડો પડેલી છે. આ સ્થિતિમાં “માહિતી વેપાર” તરીકે પ્રચલિત જાણીતી છે. એને પરિણામે નવી માહિતી સંબંધિત ઉદ્યોગો સામાન્ય રીતે ત્રૈમાસિક ઉદ્યોગો તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે આ ઉદ્યોગોમાં કાર્યદળ રોકાયેલું હતુંજે માર્ક પોરાટ અને અન્યના અભ્યાસોમાંથી મેળવેલું હતું.

માહિતી સમાજમાં માહિતી વ્યવસાયિકોએ ઘણા પડકારોનો સામનો કરેલ છે અને તેને બે મુખ્ય કક્ષાઓમાં વહેંચી શકાય.

- ◆ પ્રૌદ્યોગિકીય તલલીનતા અને નિયતિવાદ, અને
- ◆ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક મિશન
- ◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસો (Self Check Exercises) :

4. માહિતી સમાજના આર્થિક અમલીકરણો કયા છે ?

- નોંધ
1. નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારો જવાબ લખો
 2. આ એકમના અંતે આપેલા ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો ચકાસો

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

13.4.1 પ્રૌદ્યોગિકીય શોષણ અને પ્રારબ્ધવાદ (Technological Absorption and Determinism) :

ઔદ્યોગિક શોષણ (ટેકનોલોજી આત્મજ્ઞાન કરવી તે) અને નિયતિવાદ એ વલણનો સંદર્ભ આપે છે કે વસ્તુઓનો આકાર ટેકનોલોજીના નવીનીકરણની ગતિ સાથે નિજરતાપૂર્વકની શરતોમાંથી આવશે.

મૂળભૂત સિદ્ધાંતવાદીઓની દૃષ્ટિ કમ્પ્યુટર અને પ્રત્યાયન પ્રૌદ્યોગિકીના વિકાસ દરને લઈને પરંપરાગત ગ્રંથપાલ / માહિતી કાર્યકર્તાઓ જલદી કાલગ્રસ્ત પામશે. ઘણું જ મહત્વનું કાર્ય આ વ્યવસાયના સભ્યોએ લેવું પડશે કે હમણાં જ પ્રૌદ્યોગિકીની માનવીય ઓપની ખાતરી આપવાની રહે છે અને તેઓએ વ્યવસાયરૂપે મૂલ્ય, સ્વરૂપ મોભો અને ઓળખ આપવી તેના પડકારોને પહોંચવાનો દૃઢતાપૂર્વકનો

દાવો કરવો કે મનુષ્ય પહેલા છે અને પ્રૌદ્યોગિકી પછી આવે છે. બીજા શબ્દોમાં જ્યારે નવી પ્રૌદ્યોગિકી પ્રથમવાર સમાજમાં રજૂ થાય માનવ પ્રતિભાવ સમતોલ કરવાનો રહે છે. હકીકતમાં પ્રૌદ્યોગિકીનો દૂરઉપયોગ ટાળવા મોટા પાયે સપાટી ઉપરના પગલા લેવાના રહે છે.

13.4.2 સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક મિશન (Social, Cultural and Educaitional Mission) :

માહિતી સમાજમાં માહિતી વ્યવસાયિકોની ભૂમિકા સામેના પડકારો ઉભા થઈ રહેલ છે. આપડકારોને વ્યવસાય કેવી રીતે પહોંચી વળે છે ? વ્યૂહ શું હોવો જોઈએ મહત્વની ભૂમિકાઓમાં એક અઘતન શિક્ષણ પદ્ધતિનું મોટાપાયે વિસ્તરણ કરવાનું કાર્ય ઉપાડી લે જે નવા મુખ્યત્વે માહિતી કૌશલ્યો જે ઔદ્યોગિકમાંથી માહિતી અર્થતંત્રમાં સમતલ સંક્રાંતિમાં ઉપયોગી થશે. શ્રમને ઉત્પાદનમાંથી જ્ઞાન ઉદ્યોગમાં બદલી કરે છે.

આજના નાગરિકો માહિતી સમાજમાં વિવિધ પડકારોનો સામનો કરી રહ્યા છે, જ્ઞાન અર્થતંત્રમાં તેઓની ભૂમિકા અદા કરવાની ફરજ પાડે છે. માહિતીની ભૂમિકા તરીકે જ્ઞાન મૂડીનો અર્થ એ છે કે માહિતીનું વેપારીકરણ થવાનો અયોગ્ય ભય છે. આ સ્ત્રોતોમાં વધુ પડતો સામાજિક ઉપયોગની સામે નાગરિક દળ ઉભું કરી શકાય પણ માહિતી સાક્ષરતાના નિમ્ન કક્ષાએ વ્યક્તિને બાકાત કરીને માહિતી સમાજનું પૂરું સભ્યપદ સ્વીકારીને અને ભાગીદારીમાં જોડાય છે. આ સમસ્યાઓને સંબોધવામાં માહિતી વ્યવસાયિક મુખ્ય સ્થાને રહેલા છે.

માહિતી સમાજમાં એવું દર્શાવાયેલ છે કે, માહિતી અને પ્રત્યાયનોની પ્રૌદ્યોગિકીઓનું આપણા જીવનના ઘણા પાસાઓમાં મહત્વ વધી રહ્યું છે અને શોધો અંગેની શક્તિ અને માહિતી ગ્રહણ કરવાની મૂલ્યવાન કુશળતાઓ વધતી રહી છે. વિશેષતઃ ઈન્ટરનેટ અને વર્લ્ડ વાઈડ વેબની વૃદ્ધિ એ માહિતી સમાજનું મહત્વનું લક્ષણ છે. માહિતી સમાજની સૂક્ષ્મ પ્રતિકૃતિ તરીકે વલણો, અસરો અને સમસ્યાઓરૂપે કાર્ય કરે છે. વીજાણ્વીય પ્રત્યાયન માધ્યમોનો મુખ્ય હેતુ વિવિધ રસ ધરાવતા જૂથો, વ્યક્તિગત રીતે, વ્યવસાયિકો, સમુદાયો, સરકાર અને વેપાર-ધંધાના લોકો દ્વારા કબજો લેવાયો હતો. વેબની સમર્થતા અમર્યાદિત જણાઈ છે અને માહિતી સમાજના ઘણા કાલ્પનિક ખ્યાલના વિઝનો એ નબળી સામર્થ્યતાની આ સમજમાંથી વૃદ્ધિ પામેલી જણાયેલી છે. તેમ છતાં વ્યાપારી ક્ષેત્ર કુદરતી બળોના માધ્યમોનો ઝડપી ઉપયોગ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. આ બાબત માહિતીના વ્યાપારીકરણમાં પરિણમ્યું. માહિતી ઈચ્છુકોને માહિતી પૂરી પાડનારાઓ સામે બળપૂર્વક ફોસ્ટિયન વિનિમયમાં પ્રવેશવું પડે છે.

બીજા શબ્દોમાં જરૂરિયાતવાળી માહિતી શોધવાને, માહિતી વાંચ્છુને તેણે અંગત વિગતો સુપ્રત કરે જેનો ગેરઉપયોગ થઈ શકે છે. પણ અભ્યાસ અને કાર્યમાં સર્વવ્યાપીપણે ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ માહિતી વ્યવસાયિકને માટે નવા ક્ષેત્રો સર્જ્યા છે. વિપુલતા ભરેલી વિષય વસ્તુની આરપાર ઘણા બધા ક્ષેત્રોમાં માહિતીનો સંપૂર્ણ જથ્થો માહિતીની તાલાવેલી માહિતી ઈચ્છુકોના મનમાં સર્જે છે. જ્યારે ઉપભોક્તાને વિશાળ પંક્તિઓના માહિતીના વીજાણ્વીય સ્ત્રોતોના અચાનક થયેલા મેળાપ વિહવળતાને બેવડી કરે છે / બેવડાવે છે. કાળના ભાગરૂપે, ઉપભોક્તા માટે ઉપયોગ અને પ્રત્યક્ષ પુનઃપ્રાપ્તિ મહત્વની બને છે. જે સ્ત્રોત પુનઃપ્રાપ્ય કર્યો છે તેની ગુણવત્તા જેટલી મહત્વની છે. માહિતી સમાજમાં માહિતી વ્યવસાયિકોને માટે આ પ્રસ્તાવ મહત્વપૂર્ણ પડકારોના માહિતી ચિત્રનો નકશો અને દિશા બતાવનારું પાટિયું મૂકે છે. પરંપરાગત રીતે ગ્રંથપાલોની જવાબદારી આ સાથે જોડાયેલ છે અને જ્યારે માહિતીનો પ્રદેશ વ્યવસાયના ગર્ભરૂપ / મુખ્ય સિદ્ધાંત બદલાતા રહે છે. સમાજને વ્યવસાયનું મહત્વ રહે જ છે. આથી કરીને અહીં માહિતી મધ્યસ્થીઓ અને ઉપભોક્તાનો અધિકાર રહે છે.

13.4.3 માહિતી મધ્યસ્થી અને ઉપભોક્તા સશક્તિકરણ (Information Mediation and User Empowerment) :

અહીં જુદા જુદા માર્ગો રહેલા છે જેમાં માહિતી વ્યવસાયિકો મધ્યસ્થીની પ્રક્રિયા ચાલુ રાખી રહ્યા છે. એક માર્ગ એ ડેટાબેઝો પદ્ધતિઓ તૈયાર કરવાનો છે કે જે પ્રૌદ્યોગિકીનો ઉપયોગ કરીને ઉપભોક્તાને શોધ કાર્યમાં સહાય કરે છે. ઉદાહરણરૂપે ઈલેક્ટ્રોનિક સ્ત્રોતોના મટાડેટા પૂરા પાડીને તેઓને પુનઃપ્રાપ્યતા ખાતરી કરી આપે છે અથવા પ્રૌદ્યોગિકીના ઉપયોગ દ્વારા વિવિધ પ્રકારોની જૂથ માહિતી અને જુદા જુદા સ્થાનો દર્શાવે છે.

ટેકનોલોજીની પ્રગતિને ન ગણકારીને આ મધ્યસ્થીની ભૂમિકા મહત્વની લાગે છે. યંત્રો એ કદીય અર્થબોધની જટિલતાને અને ભાષાની સૂક્ષ્મતાને સમજી શકતા નથી જે યોગ્ય સ્ત્રોતોને પુનઃપ્રાપ્ય કરવા માટે અગત્યનું હોઈ શકે છે, આથી કરીને આ પ્રક્રિયામાં માનવીઓ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી શકે છે. વિકલ્પે કરીને માહિતી વ્યાસાયિકો સ્ત્રોતોને શોધ દ્વારા મધ્યસ્થી કરી શકે છે, જે વાણિજ્ય કડીથી મુક્ત છે. આ સંદર્ભમાં મધ્યસ્થીની ભૂમિકા પ્રકાશકો અને અન્ય વીજાણવીય માહિતી પૂરી પાડનારાની સાથે નાણાંકીય મંત્રણાઓનો અમલ કરવાનું સંકળાયેલું છે અને સુરક્ષિત કરવામાં કે યોગ્ય પ્રૌદ્યોગિકી એ સ્થળમાં મંજૂર કરીને સ્ત્રોતો સાંધા વિના શોધવા દે.

એક વધુ ક્ષેત્રમાં કે જ્યાં માહિતીની પ્રક્રિયામાં મધ્યસ્થીની આવશ્યકતા રહે છે. ડિજિટલી પર્યાવરણ માટેની વિષયવસ્તુ અને માહિતીના આકારોમાં નક્કી થયેલ ધોરણોનો ઉપયોગ તરફ કાર્ય કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. માહિતી સમૃદ્ધ (જેઓ પ્રૌદ્યોગિકીનો શોધકાર્ય માટે ઉપયોગ કરી શકે છે અને માહિતી નેટવર્કોએ તેઓમાં હોંશિયારીપૂર્વકની યોગ્ય કુશળતા હોય) અને માહિતી (જેઓમાં ડિજિટલ પર્યાવરણની તાબાબંધી કુશળતા અને શોધ ગુણોઓ થકી અભાવ હોય) આ સિવાય ભાગલા સ્થાનિક, પ્રાદેશિક, આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. બધી જ કક્ષાએ આ વિભાગો વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં મહત્વપૂર્ણ માહિતીને ચાલાકીપૂર્વકની શક્તિ આર્થિક સંદર્ભમાં મહત્વની વૃદ્ધિ પામતી બને છે. જ્યારે સરકાર અને અન્ય સાર્વજનિક ક્ષેત્રની સંસ્થાઓ ઓનલાઈન સેવાઓ આપવાની હોડમાં છે, ત્યાં સામાજિક રીતે બાકાત રાખવાનો ડર વધતો રહ્યો છે સિવાય કે સમુદાયોની અંદર એજન્ટોના કાર્યકરના હોય તેઓ માત્ર ડિજિટલ પર્યાવરણમાં શોધ કરવાની સેવા આપે એટલું જ નહિ પણ માહિતી સાક્ષરતાની આવશ્યકતામાં તેમાંથી જરૂરી લાભો મળે. આ સમસ્યાઓના કેટલાક ઉકેલો માહિતી વ્યવસાયિકોએ પ્રદાન કર્યા છે. તે આ છે “માહિતી અને ગ્રંથાલય સમુદાય આ અસમાનતાને અન્યાયી અને અનુ-આધુનિક મૂડીવાદની અંધાધૂંધીને માર્ગોના જ્ઞાન આધારિત મૂલ્યો ઉપર સામાજિક ન્યાય, વૈશ્વિક સાક્ષરતા અને જાણવાનો હક એ નવીન કેડીઓ દ્વારા બાંધવાનો છે.” (મૂડીમેન 2003)

13.4.4 માહિતી સાક્ષરતા અને માહિતી ટેકનોલોજી સાક્ષરતા (Information Literacy and IT Literacy) :

માહિતી સાક્ષરતા અને આઈ.ટી. સાક્ષરતા તરફનું એક પગલું એવું સમજાય છે કે માહિતી કૌશલ્ય અને યંત્રશક્તિના હુન્નર વિશેસ કૌશલ્ય વચ્ચે તફાવત છે. માહિતી કૌશલ્યતા એટલે માહિતીની ગુણવત્તા અને પ્રસ્તુતતાનું મૂલ્યાંકન કરવાની કુશળતા છે, તો બીજી તરફ યંત્રશક્તિની હુન્નર કુશળતાઓ એ કમ્પ્યુટર સાથે અને વીજાણવીય માહિતી સ્ત્રોતને શોધવાનું કાર્ય જરૂરિયાત રહે છે. જ્ઞાનની અર્થકારણમાં આ બેઉ પ્રકારના કૌશલ્યની આવશ્યકતા છે. એકમાં કુશળતાની પ્રાપ્ત કરવી એનો અર્થ એ નથી બીજી કુશળતાની બાંધધરી આપતી નથી. કદાચ કેટલીક સમજણ એ ટેકનોલોજીની યુરોપિયન વર્જનના વિપરીત ભાગને કારણે સામાજિક પ્રગતિના પ્રતીક તરીકે કોમ્પ્યુટર દ્વારા જે માહિતી પ્રાપ્ત થાય તેની રવાનગીના / વિતરણ

માધ્યમમાં વાજબીપણું છે. આના ઉદાહરણ તરીકે ઈ-મેઇલની ચેઇન (શૂંખલા)ની વિષયવસ્તુ સાથે તેને ઉચ્છૃત કરી શકે, જેનું માહિતી મૂલ્ય શંકાસ્પદ છે, છતાં કેટલાક દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાય છે. જો કે સમાચાર પત્રોના લેખોના એ જાહેર નિવેદનના સરખી વિશ્વસનીયતા હતી. પ્રત્યાયન પ્રવાહોની ગતિના સતત વિકસીત ટેકનોલોજી દ્વારા સમર્થ બનાવે તે માહિતી સાક્ષરતાના કરતા એ આઈ.ટી. કુશળતાઓનો મર્યાદિત સેટ છે, માહિતી જથ્થાઓ / સંપુટોની પ્રતિક્રિયા ઉદ્દેશમાં એ આપણે મેળવીએ છીએ. માહિતી મધ્યસ્થકોની ભૂમિકા હવે મહત્વની છે જે પહેલા પણ હતી, જો આપણે માહિતી સંતૃપ્તિના અને સમકાલીક સમાજની અજ્ઞાનતાને ટાળવા માગીએ તો આ ચિત્ર એક માત્ર શૈક્ષણિક રીતે અર્થચ્છનીય હોઈ શકે પણ સામાજિક રીતે ભારે અનર્થતાવાળું બની રહે.”

◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસો (Self Check Exercises) :

5. માહિતી વ્યવસાય ઉપર માહિતી સમાજના પ્રભાવને તપાસો.

નોંધ 1. નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

2. આ એકમને અંતે આપેલા જવાબો સાથે તમારો ઉત્તર ચકાસો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

13.5 માહિતી સમાજ : વિકસતા દેશો (INFORMATION SOCIETY :DEVELOPING COUNTRIES) :

માહિતી સમાજ પદનો ઉપયોગ સામાજિક-આર્થિક પદ્ધતિઓ જે માહિતી સંબંધિત વ્યવસાયોમાં અને માહિતી ટેકનોલોજીનો વિશાળ ફલક ઉપર પ્રચાર-પ્રસાર વર્ણવામાં થઈ રહ્યો છે.

ઘણા વિકસતા દેશોએ જે માત્ર અંશતઃ માહિતી સમાજના કેટલાક વિશિષ્ટ લક્ષણો દર્શાવવાનો આરંભ કર્યો છે. તેમ છતાં, આ વલણ ઉપરના સંશોધનો પૃથકકરણ અને સમજૂતી અંગે વિકસતા દેશો વચ્ચે થોડું ઘણું દુઃપ્રાપ્ય છે. આવા એક અભ્યાસમાં કાટ્ઝ (Katz) અવલોકન કરે છે કે વિકસતા દેશોમાં માહિતી કાર્ય દળ એ ત્રણ પરિબલો (અંગભૂતઅંગો)ના સંયુક્ત પ્રભાવ દ્વારા સંચાલિત છે.

- ◆ સરકારનું વિસ્તરણ
- ◆ શિક્ષિત મજૂરોનો વધુ પડતો પુરવઠો
- ◆ સંચાલકીય જટિલતા

ઉપરોક્ત નિરીક્ષણ / અવલોકન અનુસાર, વિકસતા દેશોમાં માગકાર્ય એ પુરવઠા કાર્યની સાથે સંકળાયેલું હોઈને માહિતી ક્ષેત્રના ઉપર તેના દ્વારા પ્રમાણિકપણે ફરજ પાડેલી છે. નીચેના ફકરાઓમાં કેટલાક વિકસતા દેશોમાં આ પરિસ્થિતિ પ્રભુત્વ મેળવવા અંગેનો અભ્યાસ આપણે તપાસીએ.

13.5.1 બ્રાઝિલ (Brazil) :

આ જૂથના દેશોમાં જેઓ માહિતી સમાજ તરફ પ્રગતિ કરી રહ્યા છે તેવા તાઈવાન સિંગાપુર એ એશિયાના દેશો છે. બ્રાઝિલ એ લેટિન (દક્ષિણ) અમેરિકન દેશ છે. વિકાસના મુદ્દાની દૃષ્ટિએ બ્રાઝિલ એ તદ્દન ઉલટું ચિત્ર પ્રસ્તુત કરે છે. તેમ છતાં શિક્ષિત, સારી સ્થિતિ અને ઉજળા નોકરિયાત વર્ગના વસતી એ સક્રિયપણે ઉચી કક્ષાની હાઈટેક ચીજવસ્તુઓનો ઉપયોગ અને ઉત્પાદન કરે છે. છતાં મોટા ભાગની વસતી ગરીબી રેખા નીચે જીવે છે અને તેઓને પાયાની સુવિધાઓવાળું જીવનધોરણ પ્રાપ્ત થતું નથી, અને માહિતી પ્રત્યાયન પ્રૌદ્યોગિકી (આઈસીટી)અને ઉલ્લેખ કરવાનો રહેતો નથી.

ઈન્ટરનેટના આંકડાઓ આ વિસંવાદિતાને પ્રકાશિત કરે છે. ઈન્ટરનેટ સોફ્ટવેર કોન્સોર્ટિયમ (ઇન્ટરનેટ) એ દર્શાવે છે કે ઉચ્ચ કક્ષાએ આ ક્ષેત્રોના નામોમાં બ્રાઝિલ નવ-- જાન્યુઆરી 2007માં હતું જે કેટલાક વિકસિત દેશોના નવમો ક્રમે કરતા ઈન્ટરનેટ ધરવતા લોકોની સંખ્યા 2,237,527ના સાથે કરતા વધારે હતી. બીજી તરફ આ આંકડાઓ શોધ માટે ઓછા હતા. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના અંદાજ પ્રમાણે 14.3 લાખ લોકો 2002ના વર્ષમાં ઓનલાઈનથી જોડાયેલા હતા તે સૂચવે છે કે, માત્ર વસતીનો 8.22 ટકા વર્ગ ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરનારા હતા. (આઈ.ટી.યુ.)ના અંદાજ પ્રમાણે)

એવું નિર્દેશી શકીએ કે સામાજિક અને આર્થિક પછાત સમુદાયો ડિજિટલ વિકાસના લાભોથી વંચિત રહ્યા છે આ દૃષ્ટિ સાથે ડિજિટલ અંતરનું મહત્વ ઘટાડવા અને સામાજિક અંતરની ઉત્કટતા ટાળવા, રાષ્ટ્રીય, પ્રાદેશિક અને સ્થાનિક સરકારોએ ઓછા કૃપાપાત્ર સમુદાયો માટેના ડિજિટલ સમાવેશ માટેના પ્રસ્તાવો અને પ્રકલ્પો કરવા જોઈએ. 1999ના વર્ષમાં બ્રાઝિલીયન ઈન્ફર્મેશન પ્રોગ્રામ, મિનિસ્ટ્રી ઓફ સાયન્સ એન્ડ ટેકનોલોજી દ્વારા પુરસ્કૃત કાર્યક્રમ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. આ કાર્યક્રમમાં નીચેની બાબતોનો વિચાર કર્યો હતો.

- ◆ વધુ પ્રમાણિક સમાજની રચના કરવી, જેમાં બ્રાઝિલની સાંસ્કૃતિ ઓળખની સુરક્ષા માટેના સિદ્ધાંતો અને લક્ષ્યાંકોનું અવલોકન કરવું. જે વિવિધતા ભરેલી સંપત્તિ ઉપર આધારિત હોય.
- ◆ વિકાસના ધોરણોનું ટકાઉપણું જે વિવિધતાઓ અને પ્રાદેશિક અસમાનતા ચાલુ રાખવા મથવું તે.
- ◆ સમાજની અસરકારક ભાગીદારી રાજકીય લોકશાહીનો પાયાનો પથ્થર બને. આઈ.સી.ટી.ના ઉદ્યોગના કાર્યોમાં પ્રમાણિકતા સંયોજન અને ઉછેરમાં આ બધું હોય ત્યારે સિદ્ધિ થાય. ગમે તેમ, બ્રાઝિલમાં માહિતી સમાજના અમલીકરણ બાબતના ઘણા નક્કર પગલા લેવાયા નહોતા. તે મિનિસ્ટ્રી ઓફ સાયન્સ એન્ડ ટેકનોલોજી ઉપર છોડી દીધા હતા જેનું કાર્યાલય જાન્યુ. 2003માં શરૂ થયું. જેને ડિજિટલ સમાવેશ કાર્યક્રમને પુનઃગઠિત કરવાનો કાર્યક્રમ હાથ ધર્યો હતો. ડિજિટલ સમાવેશ એ માત્ર આઈસીટીને શોધવા માત્ર માટેનો નથી. તેમ છતાં આઈસીટી એ મહત્વની બાબત બની રહે છે. ડિજિટલ ઈન્કલુઝન પ્રત્યાયનને માટેની આવશ્યક કુશળતાઓ અને નેટવર્ક ઉપર અન્ય લોકો સાથે સહયોગ કરીને વિશ્વની આસપાસ અને જ્ઞાન નિર્માણ કરવાની પ્રક્રિયામાં માલિક બનવાની સમજણ કેળવવાની છે. ‘ડિઝીટલ ઈન્કલુઝન’ ઉપરના વર્કશોપમાં ભાગ લેનારા દ્વારા તૈયાર કરેલ દસ્તાવેજના આમુખમાં રજૂ કર્યું છે.
- ◆ “બધી જ વસતીને ડિજિટલ વિશ્વ શોધવા માટેના હક્કની ખાતરી આપે છે. તેના તાંત્રિકી / ભૌતિક પરિમાણ સહિતના (સંવેદનશીલતા, સંપર્ક અને મૂળ ઉપયોગ) અને તેના બૌદ્ધિક પરિણામો (શિક્ષણ, તાલીમ, જ્ઞાન ઉત્પાદન, ભાગીદારી અને સર્જન”

◆ ટેલિસેન્ટરની વિભાવના :

લેટિન અમેરિકામાં મહત્વની ચળવળને પુરસ્કૃત કરવા મર્ગો આ પ્રદેશમાં આઈસીટી લાગુ પાડેલ છે. (Scmos@Telecentors) એ પ્રાદેશિક નેટવર્કનો મૂળ ઉદ્દેશ લેટિન અમેરિકામાં ડિજિટલ ઈન્કલુઝન ઈનિસિયેટીવને શક્તિશાળી બનાવવાનો છે. વર્તમાન પ્રલેખમાં પ્રદેશોમાં ટેલિસેન્ટરોને સ્ટેટ ઓફ આર્ટનો રિપોર્ટ એમ દર્શાવે છે કે, નેટવર્ક એ ટેલિસેન્ટરની વ્યાખ્યા પૂરી પાડે છે. વધારામાં આ વ્યાખ્યા સમુદાયના પાસે આર્થિક રીતે હાંસિયામાં મુકાયેલા સમુદાય અને ટેકનોલોજી શક્તિને ડિજિટલ ભાગ પાડીને ઓછા કરે છે. ડેલગાડિલ્લો (2000)

વ્યાખ્યાયિત કરે છે કે “એવી જગ્યા કે જ્યાં લોકો આઈસીટીનો ઉપયોગ શોધવા માટે કરી શકે છે. કે જે તેઓના સમુદાયોના વિકાસ પર પ્રભાવ પાડેલ છે તેઓનું જીવન સુધારવા ગુણવત્તાયુક્ત અને ટેલિકોમ્યુનિકેશનમાં શોધવા અંગેના જાહેર નીતિઓ ઉપર પ્રભાવ પાડે છે. ટેલિસેન્ટરો એ એવા સ્થાનો છે કે જે લોકોને શોધવાનો માર્ગ ઈન્ટરનેટ આપે છે અને લોકો સુધી પહોંચવાની પ્રક્રિયા ગતિ આપીને કે જેઓ પાસે સંસોધનો ટેલિફોન લાઈન અને પર્સનલ કોમ્પ્યુટર ખરીદવા માટેની શક્તિ નથી. ઈન્ટરનેટની સુવિધાઓ પૂરી પાડીને માહિતી શોધવાની ત્રીજા વિશ્વના દેશોમાં રહેલી પ્રચંડ તાંત્રિકી અંતરને ઘટાડવા ઈચ્છ્યું છે.

બ્રાઝિલના કિસ્સામાં તો એવું સમજાય છે કે ટેલિસેન્ટર એ માત્ર પ્રમાણિક તાલીમ કરતા વધુ પૂરું પાડી શકાય જે ઘણીવાર પહેલી અને મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે. ઈન્ટરનેશનલ વર્કશોપ દ્વારા ટેલિસેન્ટર પ્રસ્તાપિત કર્યા પ્રમાણે ડિજિટલ ઈન્કલુઝન એ છે કે ટેલિસેન્ટરો પ્રારંભ કરીને આઈ., સી.ટી. ઉપયોગ સરળ બનાવે છે ઈન્ટરનેટ જોડી આપે પ્રજાને ખાતરી આપે અને વૈશ્વિક શોધખોળના કામ કામપ્રાપ્તિને પુરસ્કૃત કરી જ્ઞાનનું ઉત્પાદન કરી ખોળવું અને વિતરણ કરીને, સુવિધાભર્યા ઉદ્દેશો અને સમુદાય ભાગીદારીને ઉત્તેજના પૂરી પાડવાની શક્તિ હોય ત્યારે જ્ઞાન અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને એ અનુભવમાં રૂપાંતરિત કરે છે, તેને સફળ રીતે પૂર્ણ કરવાના ક્રમમાં, વ્યક્તિ પોતે પોતાની માહિતી આવશ્યકતાઓ જાતે શોધવાને શક્તિમાન બનવો જોઈએ. મૂલ્યાંકન કરે અને તેનો અસરકારક ઉપયોગ કરે શોધવાનો અને તાલીમમાં આઈસીટીની કૌશલ્યતા એ લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવાને અત્યંત જરૂરી છે. તેમ છતાં તેઓ માહિતી કૌશલ્યતા વિકસાવે છે કે જેથી તેઓ માહિતી સાક્ષર બની શકે છે, લોકો કંઈપણ સમજવાની શક્તિશાળી બનતા નથી પણ ડેટા મેળવે છે.

બ્રાઝિલની સરકાર એ હકીકતે જીવંત છે કે આઈસીટી દ્વારા માહિતી સુધી પહોંચવાનો એ નવો સામાજિક હક અને નાગરિકત્વની ખાતરી નકારવી ના શક્ય અને જરૂરી છે. આથી રાજ્યની સાર્વજનિક નીતિઓ વિકસાવવાની અને સામાજિક હકોને પાર પાડવાની ફરજ પડે છે. આ ફરજ પૂર્ણ કરવાને. સામુદાયિક ટેલિસેન્ટર પ્રકલ્પ શરૂ કર્યો તેની ખાસિયતો આ છે :

- ◆ શહેરી વિસ્તારની નજીક વસવાટ કરતાં લોકો સાથે જોડાનાર કે જ્યાં વસ્તી સ્પષ્ટતા, સામાજિક રીતે, પ્રતિષ્ઠાથી બાકાત હોય ;
- ◆ સમુદાયોના નેતૃત્વની ઓળખમાં અને સામાજિક વ્યવસ્થાની કક્ષા ;
- ◆ સમુદાયની સ્વાયત્તા ટેકનોલોજીના અમલીકરણની જરૂરીયાતનો નિર્ણય લે અને સેવાઓ પૂરી પાડે ;
- ◆ ટેલિસેન્ટરોને ટકાવી રાખવાને સમુદાયને ટકાવી રાખવાને પ્રાપ્ત કરવાની જવાબદારીઓ અવશ્ય હોય ;
- ◆ શૈક્ષણિક કાર્યક્રમનું લક્ષ્ય ટેલિસેન્ટરના મોનિટરોને શક્તિશાળી બનાવીને સામાજિક સમાવેશ માટેના માધ્યમની શક્તિને ખીલવવી ; અને
- ◆ મ્યુનિસિપાલિટી અને ભાગીદારો, સ્થાનિક સમુદાયની પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સમિતિ વ્યવસ્થા કરે.

સામુદાયિક ટેલિસેન્ટરના અમલીકરણમાં એકમાત્ર સમસ્યાનો સામનો કરવો પડે એ કે જરૂરી કુશળતા ધરાવતા યોગ્ય મોનિટરોની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. આ હેતુ માટે ફેડરલ યુનિવર્સિટી ઓફ રિઓ ગ્રાન્ડ દો સૂલની સાથે ભાગીદારી શોધી હતી અને ફેકલ્ટી ઓફ લાયબ્રેરી સાયન્સ એન્ડ કમ્યુનિકેશન એ યોગ્ય માનવ શક્તિ વિકસાવવાના કાર્ય સાથે ખાતરી આપી હતી. હકીકતમાં 20 વ્યક્તિઓના જૂથના મોનિટરોને તાલીમ પૂરી પાડવામાં આવી હતી. આ કાર્યક્રમમાં ભાગ લેનારાઓ

તરફથી ક્રમાંક આપ્યા પ્રમાણે સફળતાપૂર્વક અને બદલો આપવાને વિદ્યાકીય જ્ઞાન અને વ્યવહારુ જ્ઞાનના આંતરિક બદલાવને મંજૂરી આપે છે. ગમે તેમ સંપૂર્ણ ટેલિસેન્ટરો પ્રોજેક્ટોના મૂલ્યાંકન અંગેનું કાર્ય સરકાર હાથ ઉપર લીધેલ નથી.

વર્લ્ડ સમિટ ઓન ઈન્ટરનેશનલ સોસાયટી ખાતે ઈન્ટરનેશનલ સોસાયટી માહિતી સમાજની સમજણ માટેના પ્રગતિશીલ ઉકેલો બ્રાઝિલને આગળ ધપાવવામાં સફળતા મળી હતી. મહત્વના સૂચનો હતા તેમાંનું એકમાત્ર એ હતું. માહિતી સમાજનો સમાવેશની રચનાની વ્યાપક અને લવચિકતાવાળી બૌદ્ધિક સંપદાની વિભાવના એ સંરક્ષણ માટેની જરૂરિયાતને ગણતરીમાં લેતું નથી. વૈશ્વિક શોધખોળની સલાહસૂચન કરનારું પણ, વિકસતા દેશોના પછાતપણાને અને તેઓની વસતીની અજ્ઞાનતાને આપણે વખોડવાથી દૂર રહીએ છીએ.” બ્રાઝિલે મુક્ત સોફ્ટવેર આધારિત ઉકેલોના વિકાસની હિમાયત કરી હતી.

ચર્ચાના ઉપસંહારમાં એવો ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો કે એવા નિર્ણયાત્મક પગલા લીધા કે તેની પ્રજાને નવીન પ્રૌદ્યોગિકીના લાભોથી સંપૂર્ણપણે સહભાગી બની રહેશે. સરકારે હિંમતભર્યા અને વ્યાપક સ્તરના કાર્યક્રમો જેને “માહિતી સમાજ” તરીકે ઓળખાવ્યા, જેનું લક્ષ્યાંક બધા જ બ્રાઝિલવાસીઓમાં મૂકીને માહિતી પ્રૌદ્યોગિકીમાં નવા વિકાસ સાથે સંપર્કમાં આવ્યા.

13.5.2 ભારત (INDIA) :

1947માં સ્વતંત્રતા મેળવ્યા પછી ભારતે ઔદ્યોગિકીકરણનો પ્રારંભ કર્યો હતો. તેમ છતાં ઔદ્યોગિકીકરણને લઈને પરંપરાગત વ્યવસાયિકતાની કક્ષામાંથી માળખાબદ્ધ શ્રમિકદળના બદલાવને ઔદ્યોગિકરણે સમાજમાંથી ગેરવ્યાજબી રીતે નફો કાઢવાનું ચાલુ રાખ્યું જે મોટા પાયે પરંપરાગત રીતે કાર્ય કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. પરિણામે, ઘણી વ્યવસાયિક ભૂમિકાએ સેવાઓના ક્ષેત્રોમાં, પ્રાથમિક અને દ્વિતીય કક્ષાના ક્ષેત્રોમાં કાર્યક્ષમતા અને ઉત્પાદકતાનું પ્રદાન કરીને કરી શકવાનું કશું જ સર્જન કર્યું નહોતું. વધારામાં માહિતી પ્રૌદ્યોગિકીની અગત્યતાનું માન્ય પ્રદાનકર્તા રાષ્ટ્રીય વિકાસના ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવાને સરકારે પૂરતું ધ્યાન આપ્યું નહોતું મહત્તારૂપે લોકોમાં નિમ્નસ્તરની માહિતી અંગેની સજાગતા વિકસીત દેશોના લોકો કરતા હોય છે.

એવું નિવેદિત કરી શકાય કે ભારતમાં 10 ટકા, શ્રમિક દળ સફેદપોશ કાર્યકર્તાઓનું છે અને અંદાજે 60 ટકા ખેડૂતો છે. અંદાજવામાં આવ્યું છે કે 65 ટકા પ્રજા નિરક્ષર હોઈને તેઓના શૈક્ષણિક અભાવને લઈને સમાજમાં માહિતી ક્ષેત્રના લાભો વ્યાપકપણે મેળવવાને અટકાવે છે. તેમ છતાં, વિશાળ વસતીમાં 800 લાખ નાગરિકોમાં ઘણા લાખો શહેરી શિક્ષિત લોકો છે તેઓની જીવનશૈલી વિકસીત દેશોના માહિતી કામદારોનો સમાન છે. ભારતમાં માહિતી કામદારોએ વસતીની થોડી ટકાવારી ધરાવે છે, એની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ અને મહત્તા વધતી રહે છે. સરકારની આઈ.ટી. પ્રત્યેની નીતિઓના કારણે આ છે. આઈ.ટી.નો ઉપયોગ વધતો રહેતો હોઈને સીધા કે આડકતરા રીતે થતા ઉત્પાદનો અને સેવાઓ દ્વારા આર્થિક વિકાસનું એ (આઈ.ટી.) શક્તિશાળી એજન્ટ જોવા મળ્યું. ઉપરાંત, સરકાર એવું અનુભવ્યુ છે કે આઈટી કાર્ય કરનારા બજારોને મદદ કરી શકશે. અને બીજી ઘણી પેઢીઓ અને સંસ્થાઓ વચ્ચે સોદાઓ ઓછા કરીને અને તેની અંદર કિંમતોનું સંયોજન કરશે. અને આ વિકસતા દેશો માટે વિશેષતઃ પ્રસ્તુત છે જે ઘણાં ઊંચા સોદાઓની કિંમતો અને ધીમી અસર ન્યાય સંગત હોઈને તેની વિશેષ ખાસિયતો છે. વધારામાં સંકળાયેલ અમલીકરણો આઈટી ઉત્પાદન મેળવવા અને ગુણવત્તામાં જે તે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જેવાં કે કૃષિ, ચીજવસ્તુઓના ઉત્પાદન, સમતોલ માળખું, જાહેર વહીવટ અને સેવાઓ જેવી કે નાણાં, વેપાર, વિતરણ માર્કેટીંગ, શિક્ષણ અને સ્વાસ્થ્ય.

બીજા શબ્દોમાં આઈટીએ માહિતી તીવ્રતાવાળુ વૈશ્વિક અર્થકારણ હરિકાઈ માટે ટીકાત્મક માળખાકીય સુવિધાવાળુ બની રહે છે. ભારતમાં આઈટી ઉદ્યોગના સર્જનમાં અને વિકાસ કરવામાં સરકારની નીતિ મહત્વની ભૂમિકા અદા કરેલી છે. સિત્તેર અને એશીના દાયકાઓની આયાતની બદલીના આર્થિક તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર આ નીતિઓ આધારિત હતી જેનો ઉદ્દેશ 1990ના દશકમાં ઉદારીકરણ અને વૈશ્વિક અર્થકારણને માટે રસ્તો આપ્યો હતો. ભારતની આઈટી નીતિઓની આલોચના એવી કરે છે, “સામાન્યપણે નીતિઓ આઈટીની ઉપભોક્તાની ઉપેક્ષા કરે અને સોફ્ટવેરના ડોમેસ્ટિક ઓરિએન્ટેશન માટે જરૂરી બાબતોનો પ્રસાર કરે છે. આઈટીની અંદર રહેલી વિકાસાત્મક કાર્યશક્તિને સંપૂર્ણપણે વિકસાવવાને ઉપયોગ કરવો, સરકાર અને ઉદ્યોગ માટે વ્યૂહરચનાઓની પાછળ મંડી પડવાની જરૂરિયાત છે જેને લઈને આઈટી માટેના ઘર આંગણાનું બજાર ઝડપી વિકાસીને અને આઈટીના નજીવા ઉત્પાદન અને નિકાસની સામે વપરાશ અને પ્રસાર ઉપર ભાર મૂકીને” (હરિન્દ્રનાથ, 1995)

વિકાસોના વિશેષ લક્ષણોએ ભારતના ક્ષેત્રમાં માહિતી અને પ્રત્યાયન પ્રૌદ્યોગિકી (આઈસીટી) હવે પછીના ફકરાઓમાં ટૂંકમાં ચર્ચા કરેલ છે.

છેલ્લાં દાયકામાં અથવા દેશમાંના આઈસીટી ક્ષેત્ર સંબંધિત ઘણાં વિસ્તાર ઉપર સારી પ્રગતિ કરવામાં આવેલી છે. દા.ત. આઈટી બજારનો ભાગ જીડીપી (ગ્રોસ ડોમેસ્ટિક પ્રોડક્ટ) 1997માં 1.27 % માંથી વૃદ્ધિ પામીને 2003માં 3.15 %નો અંદાજીત કર્યો છે. યુ.એસ.ના આઈટી માર્કેટનું કદ વધ્યું છે. જે 5 બિલિયનથી 45 16.4 બિલિયન આજ સમયગાળામાં હતું. ભારતીય આઈસીટી ક્ષેત્રની સફળતા નિકાસના કામ ઉપર આધારિત છે. જ્યારે સોફ્ટવેર નિકાસ દેશમાંના કુલ નિકાસમાં 1997માં 5 % સુધીનો હતો, જે 2003માં 20 % થી વધુ વિકાસ થયો. બીજા શબ્દોમાં આઈસીટી ક્ષેત્રે ઘણી મહત્વની પ્રગતિ સાધીને વૈશ્વિક ખ્યાતિ પણ મળેલી છે.

1970 - 80ના સમયગાળા દરમ્યાન, ભારતીય આઈસીટી ક્ષેત્ર વિકસિત રાષ્ટ્રોની પેઢીઓને ઓછી કિંમતે કુશળ પ્રોગ્રામરને વિપુલ પૂરવઠો પૂરો પાડ્યો હતો. તેઓએ ઘણું બધું કાર્ય ગ્રાહકોના કાર્યસ્થળે જ કર્યું હતું અને કાર્ય મહદઅંશે પ્રોગ્રામીંગ વારસાના અમલીકરણો સંકળાયેલ હતા. ગમે તેમ પણ 1990ના દાયકામાં આઈસીટી ક્ષેત્રએ પોતાનું ધ્યાન સોફ્ટવેરની ગુણવત્તા અને પ્રોજેક્ટ સંચાલન તરફ ખસેડ્યું હતું. ભારતની આઈસીટી કંપનીઓએ ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળી કંપનીઓમાં નાણાં રોકીને સોફ્ટવેરની પ્રક્રિયાઓમાં ઊંચી ગુણવત્તા સંપન્ન કરી અને વૈશ્વિક ડિલીવરીની વિશ્વસનીયતામાં પહેલ કરવામાં અગ્રેસર છે. પેઢીઓએ નવીન ગુણવત્તાવાળી કાર્યપદ્ધતિઓ જેવી કે ક્વેબિલિટી મેયોરિટી મોડેલ (સીએમએમ)ને ઉત્સાહપૂર્વક સ્વીકાર્યું છે.

એવો બદલો જોવા મળ્યો કે રોજિંદા પ્રોગ્રામીંગ કુશળતાવાળા નીચી કુશળ પ્રોગ્રામરને કિંમતના પુરસ્કર્તાઓને સ્થાને ઊંચી ગુણવત્તાવાળા પૂરવઠાવાળાએ પ્રગતિશીલ અમલીકરણ એ ખરેખર મોટો બદલાવ હતો. 2002 - 2003 દરમ્યાન જો કે આઈસીટીની આવક વૈશ્વિકકક્ષાએ તૂટી પડી હતી. ભારતીય બજાર 25 % વૃદ્ધિદર સૂચિત થયો (એટલે કે સ્વદેશનું બજાર 13 % નોંધાયું હતું અને નિકાસની આવક 30 % ટકા થઈ હતી.) આ વૃદ્ધિનો ઘણો બધો હિસ્સો લાક્ષણિક ગુણ રહેલો છે. જેમાં આઈટીની નિકાસ એ બિઝનેસ પ્રોસેસ આઉટસોર્સિંગ (બીપીઓ) જેવી સેવાઓને શક્તિમાન બનાવી. ધંધાકીય દબાણે ઉત્પાદકતા વધારીને વૈશ્વિક

પેઢીઓએ ધંધાની પ્રક્રિયામાં આઉટસોર્સની તેઓની પ્રક્રિયાઓનો સામનો કર્યો છે અને ભારતે આ ફેરફારથી / બદલાવથી લાભાન્વિત થયું છે. એ જ સમયે ભારતીય વેપારી પેઢીઓ વધુ જટિલ પ્રકલ્પો ગ્રાહકો સાથે રોકાયેલા હતાં. અને ઘણાં કિસ્સાઓમાં આઈટી મૂલ્ય શુંબલાને સલાહ પૂરી પાડીને અસર કરેલી છે અને જ્ઞાનક્ષેત્ર મૂલ્ય વધારો કર્યો છે.

મુખ્ય આઈટી વ્યવસાય સેવાઓમાં ભારતીય આઈસીટી ક્ષેત્રના વિકાસમાં મુખ્ય વ્યવસાય સેવાઓ અસમતોલ છે. વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં “ભારતે 10માંથી બે આઈટી સેવાઓ માત્ર સૂચક પ્રદાન કરીને મહત્વપૂર્ણ રજૂઆત કરેલા છે. જેવી કે વિકાસ માટે જકાતનો વહેવાર અને આઉટસોર્સિંગ. ભારતનો વિશ્વ બજાર 14.16 % નો હિસ્સેદારીમાં આ બે સેવાઓ વ્યવસાયની ગણતરી 10 % ની અંદાજે જે વિશ્વની આઈટી સેવાઓના બજારમાં ગણતરીમાં છે. અન્ય મુખ્ય આઈટી સેવાઓના વ્યવસાય, જેવું કે પદ્ધતિનું સંપૂર્ણ એકીકરણ (વિશ્વના બજારમાં 22 % માટે લેખાય છે), આઈટીનું બર્હિસ્ત્રોત (આઉટસોર્સિંગ (18 %), પેકેજડ સોફ્ટવેર ઈન્સ્ટોલેશન અને સપોર્ટ (13 %) અને હાર્ડવેર સપોર્ટ અને ઈન્સ્ટોલેશન (13 %) અને ભારતીય બજારનો હિસ્સો/ભાગ 2 % કરતાં ઓછો છે.” (નાસસ કોમ સ્ટ્રેટેજિક રિવ્યુ (2003, પૃ.34).

અહીં એવું ઉલ્લેખિત કરવું જોઈએ કે જ્યારે મોટાભાગની આગળ પડતી ભારતીય આઈસીટી પેઢીઓ/કંપનીઓ ઝડપી વિકાસ માટે સમતુલા જાળવતી હતી, એમાંના કેટલાકે તેઓએ પોતાની બૌદ્ધિક સંપદા (આઈપી) રચીને ધંધામાં રોકાણ કર્યું હતું. સ્વદેશી આઈપીની શક્તિશાળી આવકનો સામાન્યરીતે આવક/ નોકરના દાખલા દ્વારા તુલના કરીને સમજાવી છે. માઈક્રોસોફ્ટ (અંદાજીય યુ.એસ. 560,000) અને ઈન્ફોસીસ (અંદાજે યુ.એ. 59000), ઘર-ઉછેરેલી આઈટીની ગેરહાજરીમાં, મૂળભૂત રીતે વેપાર ધંધાના નમૂનાની આવક વૃદ્ધિ કુલ સંખ્યાના નોકરીયાતોના કાર્યોને ટકાવી રાખેલ છે. નાસસ્કોમ દ્વારા વૃદ્ધિનું લક્ષ્યાંક આપ્યું હતું. (યુ.એસ. \$ 77 બિલિયનની આવકમાં 2008 દ્વારા). ભારતીય આઈસીટી સેક્ટર પાંચ વરસોના સમયમાં 250,000 જ્ઞાન નોકરીયાતોના કરતાં વધુ એવી ટૂંકી પડતીનો સામનો કરશે. ચુસ્ત શ્રમિક બજારોએ આઈસીટી નોકરના પગારો અને હરિફાઈ યુક્ત. વૃદ્ધિ અને ભારતીય પેઢીઓ વધારાનો સમયગાળો વાર્ષિક વૃદ્ધિને વધારે મહત્વ આપ્યું.

અહીં એ નોંધવું રસપ્રદ છે કે આઈસીટીમાં સ્વદેશી મૂડી રોકાણનો વિકાસ અટકાવવાની તુક્કાબાજી કરેલી. ભારત હાલમાં તેના જીડીપી ઉપર આઈટી થોડાભાગનો ખર્ચ કરે છે. - જે 1.1 % જેટલો છે, જ્યારે યુ.એસ.ની સરખામણીમાં આઈટી ઉપર 5.5 % ખર્ચ કર્યો. નાસસ્કોમના અંદાજપ્રમાણે, એવું દર્શાવવામાં આવ્યું હતું કે સ્વદેશી સોફ્ટવેર બજાર પહેલાના વરસના 18 % આસપાસમાંથી 2002 - 2003માં 13 %ની આસપાસ નીચું ગયું. અન્ય મહત્વના મુદ્દાઓ ઊભા થયા તે આ છે : ભારતમાં, પીસીની કુશાગ્ર બુદ્ધિ (દર 1000 નવની) અને ઈન્ટરનેટ (ના 16.5 લાખ જેટલા ગ્રાહકો) એ ઘણો જ નીચો આંક છે, જ્યારે વિકસતા દેશોમાં જેમ કે ચીનની સાથે સરખામણી કરીએ તો જેમ કે ચીનમાં (દર હજારે 36 પીસી અને 68 લાખ લોકો ઈન્ટરનેટના ઉપયોગ કર્તાઓ) છે. આના કારણોમાં એક માત્ર એવું દેખાય છે કે હાર્ડવેરની કિંમત ઘણી ઊંચી છે. પીસી માટેના જકાત દરો ઘણાં ઊંચામાં ઊંચા છે. એવું નોંધવું રસપ્રદ બનશે કે યુ.એસ.એ.માં વ્યક્તિને પીસી ખરીદવા પોતાની 12 દિવસની સરેરાશ ખર્ચે છે; જ્યારે ચારમાસની માથાદીઠ

આવક ચીનમાં, અને બે વરસની માથાદીઠ આવક એવું જ પીસીનો ખર્ચ ભારતમાં કરવો પડે છે. નીચા સ્તરના પીસી અને ઈન્ટરનેટ એ ભારતીય સમાજમાં ભેદક દષ્ટિ સહિતની સ્વદેશી આઈસીટીમાં મૂડી રોકાણ નીચા સ્તરનું હોઈને ભારતીય પેઢીઓ ભારતના વીજાણવીય વેપારમાં ધીમી વૃદ્ધિ કરે છે.

“ઈન્ડિસાસ ઈન્ફોર્મેશન રિવોલ્યુશન” લેખકો, સિંગલ ને રોઝર્સ માહિતી ક્રાંતિની તરફ ધ્યાન દોરતા ઘટકોનું પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન કરીને એવું નિરીક્ષણ કર્યું કે “માહિતી કાર્યકરનારાઓ, ખેડૂતો અને અન્ય ઔદ્યોગિક કામદારો કરતાં કદી વધારે નહોતી એ સમસ્યારૂપ છે, કારણ કે એ સરકારની નીતિઓ ઉપર વિશ્વ સમગ્રની માઈક્રોઈકોનોમિક્સ અને અન્ય અનુમાનિત ન કરી શકાય તેની ઉપર આધારિત રહેશે... ભારત માહિતી સમાજ બનવા તરફ ગતિ કરી રહ્યો છે.” તેનો બાલ્ક યહરો જોઈને આ નિરીક્ષણ નક્કર એવો ઉંચો હક દાવો કરે. પણ નજીકથી તપાસ કરીએ તો ભારતનો આઈસીટી પાયો-પ્રગતિ છેલ્લાં દાયકા દરમ્યાન થયો છે, એ વાત સત્યથી દૂર ન હોઈ શકે એમ માનવું કે ભારત એ માહિતી જાગૃત સમાજ અને ભારતીય અર્થકારણ એ માહિતી આધારિત અર્થશાસ્ત્રના કેટલાંક વિશિષ્ટ લક્ષણો જે 21મી સદીના બીજા દાયકા સુધીમાં પ્રદર્શિત કરી શકાશે.

◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસો (Self Check Exercises) :

6. ભારત જેવા વિકસતા દેશોમાં માહિતી સમાજના પ્રતિબિંબિત થતાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ટૂંકમાં વર્ણવો.

નોંધ : 1. નીચે આપેલ જથ્થામાં તમારો ઉત્તર લખો.

2. આ એકમને અંતે આપેલાં જવાબો સાથે તમારા ઉત્તરો ચકાસો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

13.6 માહિતી સમાજ અને જાહેર નીતિ : (INFORMATION SOCIETY AND PUBLIC POLICY)

આપણે માહિતી સમાજમાં પ્રવેશી રહ્યા છીએ એનો હક દાવો કરવાને કેટલુંક મહત્વ નીતિનો અમલ કરવાને લીધે છે. જો એ હક્ક દાવો ભૂલ ભરેલ અથવા ખોટા છે, તેનું ચોક્કસ કાર્ય સમાજ પૃથક્કરણીએ આ બાબતે ધ્યાન દોરીને સુધારાઓ અથવા વિકલ્પો સૂચવે છે. માર્ટિન રેઈન (1976) તેમના પુસ્તક ‘સોશ્યલ સાયન્સ એન્ડ પબ્લીક પોલીસી’ માં એવું અવલોકન કરે છે કે સામાજિક શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ રૂપક અને સામ્યતા આધારિત વાર્તા કહેવાના જેવું છે. માહિતી સમાજની વિભાવના એ આવી વાર્તાનો પ્રકાર છે. તે સામ્યતા (માહિતી સમાજની છાપ સાથેનો ઘનિષ્ટ પરિચય) અને રૂપક (સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ કમ્પ્યુટરની જેમ પ્રાધાન્યતા ઉપર બંધાયેલ છે.) ઉપર આધારિત છે. તેમ છતાં આ વાર્તામાં જે અવલોકન કરી શકાય તેવું છે તે અનિવાર્ય વલણ છે જે ઈચ્છનીય છે. માહિતી સમાજ વાર્તાનું વ્યાજબીપણું સર્વમાન્ય ઘણી રીતો / માર્ગોથી ચકાસાયેલું છે અને તે ઈચ્છનીય છે તેમ જોવા મળેલ છે. કયું ઓછું નથી કેમ કે પરિણામ અંગે શંકાસ્પદ જે આપણને કસોટી કરે એવા સામાજિક વલણો અંગે જાગ્રત કરે (અને રૂપાંતરો હોઈ શકે) તે મહત્વપૂર્ણ એવી નીતિ વિષયક ભૂમિકા સંબંધિત હોઈ શકે.

સરકારના વિવિધ કાર્યો / પગલાઓને અનુસરતા આ બાબત સ્પષ્ટપણે ઉઘાડી પાડી છે. દાખલારૂપે બ્રિટીશ ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ટ્રેડ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીની બુકલેટ (પુસ્તિકા) નામે ‘ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી : ધી એજ ઓફ ઇલેક્ટ્રોનિક ઇન્ફોર્મેશન’નો ઉપયોગ કરીને માઈક્રો ટેકનોલોજી આધારિત પ્રૌદ્યોગિકીઓનો તેઓ ઉપયોગ કરતી પેઢીઓને પ્રોત્સાહિત કરે છે. તેઓ ‘ઘરમૂળથી ફેરફાર’ હાથ ધરીને ‘સંગ્રહ કરીને અને માહિતી પ્રક્રિયા કરી’ શકશે, તે આપણી જીવન પદ્ધતિનું રૂપાંતર કરી શકશે.

સામાજિક રૂપાંતરણ વિષેની પાકી ખાતરી એ અન્ય નીતિની પાછળ પશ્ચાદભૂમિકા વિષેના પ્રલેખોમાં પણ સારી રીતે રજૂ કરેલી સાયન્સ કાઉન્સિલ ઓફ કેનેડાએ મિનિસ્ટ્રી ઓફ સપ્લાય ફોર સાયન્સ અને ટેકનોલોજી અહેવાલ નામે છે. ‘પ્લાનિંગ નાઉવ ફોર ઇન્ફોર્મેશન સોસાયટી ટુ મોરો ઇઝ ટુ લેટ’ (1982) પ્રગટ કરેલો છે. વધુમાં આ હમણાં પ્રગટ કરેલ છે ‘ધી અન ઇઝી એટ્રીઝ : ધી ટ્રાન્સીસન્સ ટુ એન ઇન્ફોર્મેશન સોસાયટી’ (કાર્લ 1985) માઈક્રો ઇલેક્ટ્રોનિક પ્રૌદ્યોગિકી ક્રાંતિને વિશ્વવ્યાપી કરવાને કારણરૂપ બનીજેણે બધા સમાજો એને સગવડ પૂરી પાડેલી છે. (સાયન્સ કાઉન્સિલ ઓફ કેનેડા, 1982, પૃ.-10) કેનેડાના કિસ્સામાં સફળતાપૂર્ણ પરિવર્તન કાર્યક્રમ, પ્રામાણિક માહિતી સમાજનો આધાર ટેલિકોમ્યુનિકેશન માળખાકીય વ્યવસ્થાની શક્તિ ઉપર આધારિત બતાવ્યું છે.

ઘણાં સરખા હેવાલો (કેનેડિયન સહિતના) સિમોન નોરા અને એલેઈન મીન્સ દ્વારા સારી રીતે પ્રખ્યાત અભ્યાસોના અવતરણ ‘કોમ્પ્યુટરાઈઝેશન ઓફ સોસાયટી’ (1980)માંથી ટાંકે છે કે, જ્યારે ‘રસપ્રદ રીતે આ અહેવાલ નવી પ્રૌદ્યોગિકીઓના ક્રાંતિકારી સ્વરૂપ ઉપર જોર મૂકે છે, તેઓના સામાજિક અને રાજકીય પ્રભાવની સાથે વધુ સાવચેત અને હેતુ પાર પાડવાના અભિગમને ગણે છે. ‘માહિતી સમાજ’ બનાવવું સંભવિત હોઈ તેને અંગે માત્ર જ્ઞાન હોવું જરૂરી નથી બતાવતા પણ એને માટે સમય હોવો જોઈએ. વિદ્યાશાખાઓની અરસરપરસ શીખવાની પ્રક્રિયા અને ધીરે ધીરે મહત્વાકાંક્ષા સ્થાન લે છે.’ (નોટા એન્ડ મિન્સ, 1980)

જાપાને સંભવતઃ સૌ પ્રથમ ‘માહિતી સમાજ’એ પદનો ઉપયોગ પ્રૌદ્યોગિકી પરિવર્તન અને નીતિની રચનાનાં સંદર્ભે કર્યો હતો. 1970ના દાયકામાં કેટલાક ટીકાકારોએ જોહોન્કા (માહિતી સમાજ) લખ્યું હતું જેમાં જીવશાસ્ત્રીય ઉત્ક્રાંતિના સામાજિક સમાનાર્થ તરીકે જાણ્યું હતું. યોનેજી મસુદા (તેના ગ્રંથમાં) ‘પ્લાન ફોર ઇન્ફોર્મેશન સોસાયટી : એ નેચરલ ગોલ ટોવર્ડઝ ધી ઇયર 2000’ લખ્યું અને ઘણા બધા વિચારો / તેમાં સમાવેશ થયેલા એ મિનિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ટરનેશનલ ટ્રેડ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ (MITI) દ્વારા જાપાનમાં સ્વીકાર્યા હતા. મસુદા માહિતી સમાજ ઉપરના તેના કાર્યને બંનેને શું બની રહેલું છે તેના પૃથક્કરણ અને માહિતી નીતિ માટેના ‘યોજનાના નકશા’ તરીકે જુએ છે.

આ વિભાગના ઉપસંહારરૂપે એવું દર્શાવી શકીએ કે જુદા જુદા અનેક નિરીક્ષકો- પૃથક્કરણ કર્તાઓ અને નીતિ રચનારાઓ એવો આગ્રહ કરે છે કે માહિતી પ્રૌદ્યોગિકીનો ફેલાવો માહિતી સમાજ લાવી શકશે. માહિતીનું ઉત્પાદન, પ્રક્રિયા, વિતરણએ આ સમાજની કેન્દ્રવર્તી પ્રવૃત્તિ બની રહે છે. આમ, એવા હક્ક દાવા વિષે સાંભળવું એમાં કશું જ આશ્ચર્યકારક નથી કે ‘માહિતી સમાજ’ની વિભાવના અમેરિકન લેખકો જેવા કે, માયલૂપ, બેલ અને પોરાટની રચનાઓએ પ્રસ્થાપિત કરેલી. જેણે નીતિ સંશોધન અને પૃથક્કરણની નવી શબ્દાવલિઓમાંનો પાયો પૂરો પાડેલો છે (એડગર અને રહીમ, 1983)

◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસો (Self Check Exercises) :

7. માહિતી સમાજના નીતિના સૂચિતાર્થો દર્શાવો.

- નોંધ 1. નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો
2. આ એકમને અંતે આપેલા ઉત્તરો સાથે તમારો ઉત્તર સરખાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

13.7 સારાંશ (SUMMARY) :

આ એકમમાં માહિતી સમાજની વિગતપૂર્ણ ચર્ચાઓનો સમાવેશ કર્યો છે, એમાંથી આપણે કેટલાક સામાન્ય નિષ્કર્ષ બહાર કાઢી શકીએ છીએ, તેમ છતાં પણ વિદ્વાનો સંમત થયા છે કે આપણને ‘માહિતી સમાજ’ તરફ પરિવર્તનની પ્રક્રિયામાં છીએ, આ બાબતે થોડી સર્વસંમતિની જરૂર પડે છે કે આવા પ્રકારના સમાજનું અંગભૂત પ્રકૃતિ છે. આ લખાણો ચોક્કસપણે ‘માહિતી સમાજ’ના કેટલાક પરિમાણોની પ્રતીતિ કરાવે છે. આ પરિમાણો ઉપર તેઓ જે સંદર્ભમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે તેની માત્રામાં ભાર આપવામાં આવેલ છે અને તેમને આપવામાં આવેલ મૂલ્ય જુદા જુદા હોઈ શકે છે. એ અણગમતું કે ‘માહિતી સમાજ’નું એકમાત્ર યથાર્થદર્શન ઘણાં પ્રગતિશીલ એવા વિશ્વના દેશોમાં શોધી શકીએ એવી ઘણી જ સ્પષ્ટતાઓનું ચોક્કસાઈપૂર્વક પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. જે માહિતી સમાજોનો અપરોક્ષ રીતે ઉલ્લેખ કરે છે. તેમ છતાં નીચેના પાસાઓ વિષે વિચારી શકાય.

- ◆ માહિતી સમાજનો સિદ્ધાંત સામાજિક ભાવિની આગાહી અથવા સામાજિક સંભવિતતાના નમૂનારૂપે પ્રકાશમાં આવ્યો અને એટલા માટે ગમે તેમ કરીને વાસ્તવિક અભિપ્રાયોને તેમાં અને વાસ્તિક સમાજોની જાણકારી, સાચા વિશ્વની પરિસ્થિતિ માપવા માટે અધિકૃત કરી શકીએ.
- ◆ મોટા ભાગના લેખકો કે જેમણે માહિતી સમાજ વિષે લખ્યું છે તેમણે ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્રોમાં સેવા ક્ષેત્રની વૃદ્ધિના અંદાજો કાઢ્યા છે અને વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં રોજગારીની પડતી દર્શાવી છે, માહિતી સમાજનું પ્રમુખ લક્ષણ તેના અર્થતંત્રના સ્વરૂપનું છે જે ઉદ્યોગ આધારિત અર્થતંત્રને માહિતી આધારિત અર્થતંત્ર તરફ ઝડપથી લઈ જાય છે. તેના ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે. તેમ છતાં દર્શાવી શકીએ કે આર્થિક માળખું સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સૂચિતાર્થો મર્યાદિત મંતવ્યો છે.
- ◆ બીજું યથાર્થદર્શન અથવા માહિતી સમાજ કે જે સાહિત્યમાંથી ઉદભવ્યા છે તેનો સંબંધ માહિતી ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓના વપરાશ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેઓના ઉત્પાદન સાથે નહિ આ સંશોધન મુખ્યત્વે કરીને સાપેક્ષ સંબંધિત હોઈને તેની સાથે માહિતી ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓના વપરાશની વર્તણૂકની શૈલી સાથે સંબંધ ધરાવે છે.
- ◆ ત્રીજું યથાર્થદર્શન માહિતી અને પ્રત્યાયન પ્રૌદ્યોગિકીઓ (આઈસીટી)ના પ્રસારણની ઉપર ભાર મૂકે છે અને માહિતી સમાજની ખાસિયતો સ્પષ્ટપણે બતાવે છે, બીજા શબ્દોમાં આ અભિગમ ટેકનોલોજી માટેની પાયાગત સુવિધાઓ ઉપર ભાર આપે છે, અન્ય સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય લક્ષણો બાકાત રાખે છે.
- ◆ કેટલાક લેખકોએ યાંત્રિકી રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઉપજ છે અને તેનો અમલ અને ઉપયોગ

જેઓ સત્તામાં છે તેમના ફાયદા માટે જ કરે છે, તે બાબતને માન્યતા આપે છે. આ લેખકોના અભિપ્રાયમાં માહિતી સમાજ એ આર્થિક અને માહિતીની અસમાનતાઓ, આમ જનતા વચ્ચે બેકારી, નોકરીમાં બીનકુશળતા (અણઆવડત) કાર્યકરોની શક્તિને નબળી પાડે, મોટી બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ દ્વારા સરકારોનું પ્રભુત્વ જેવી ખાસિયતો રહેલી છે.

- ◆ ‘બેન્ગમાન રિપોર્ટ’ માહિતી સમાજ અંગે માહિતી બજાર આધારિત સમાજ જેમાં હરિફાઈમાં જીવતા રહેવા અને ગ્રાહકો પૈસા ચૂકવે છે, જો કોઈ પણ ચૂકવણી કરવાને અસમર્થ અથવા પદ્ધતિ સાથે અસરકારક કાર્ય કરે, પછી સામાજિક ઉત્ક્રાંતિવાદ (ડાર્વિનીઝમ) તેના જવાની દિશા અને હલકાવર્ગ સાથે જોડાય છે. તેવું ખાસ ચિત્ર રજૂ કરે છે.
- ◆ અંતિમ પૃથક્કરણમાં સમાજનો વિચાર સ્વીકાર્ય બને તેથી માહિતી સમાજ એ મહદઅંશે હજુ શ્રદ્ધાની બાબત અથવા સમજની રહેલી છે. આ વિચારને પ્રસારણમાં માહિતીનો કેવળ જથ્થો તરીકે લઈ શકીએ આર્થિક પદોમાં નિશંકપણે મૂલ્ય રહેલું છે. એ માહિતી સમાજના પુરાવારૂપે છે છતાં વેબર કહે છે કે, ‘આપણી પાસે બિનસામાજિક પક્ષોમાં માહિતીનું મૂલ્યાંકન છે. તે માત્ર છે, આપણે સામાજિક મોભાને અનુકૂળ થવાની ફરજ પાડે છે. આથી કરીને જો આપણે માહિતી સમાજના સ્વરૂપને સમજીએ અને પૂર્વેની સામાજિક પદ્ધતિઓથી એ કઈ રીતે ભિન્ન છે, માહિતના ગુણાત્મક પરિમાણને સમજવાની ઊંડી સમજણની આવશ્યકતા રહે છે. આપણામાં માહિતી સમાજને જ્યારે તેને જોઈએ ત્યારે તેને પારખવાની આવશ્યકતા પણ જરૂરી છે. આથી કરીને ભવિષ્યમાં શું થવાનું છે તે અંગે માહિતી સમાજની તરફ વર્તવાનું એક વિચાર કરતા વાસ્તવિકપણે સલાહભર્યું જણાય છે. સામાજિક પરિવર્તનના પરિવર્તનનું મૂલ્યાંકન કરી શકીએ એવી યુક્તિના બેઉ બાબતે આપણું ધ્યાન તેની ઉપર કેન્દ્રિત કરવામાં મદદરૂપ બનીને બેઉ રીતે ઉપયોગી એવા હેતુની સેવા પૂરી પાડે છે. સ્થૂળ પદાર્થના કરતાં વિચાર ક્ષિતિજ ઉપર વધુ રહે પરંતુ આ લાયકાતો સામે કંઈ નહિ તો, એ ... માટે ઓછી મૂલ્યવાન છે.

ઉપસહારમાં, સમાજના વિચાર તરીકે પણ ‘માહિતી સમાજ’ ચોક્કસ રીતે ચલાવવા ચોક્કસ વિનંતી કરે છે. ગમે તે રીતે તે આધુનિકતાના સ્પર્શને પકડે છે અને સમાજની ગતિ પ્રૌદ્યોગિકીય અવકાશમાંથી પસાર થતા માર્ગને ઉશ્કેરવાને જે માનવજાતને સમય અને અંતરના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરે.

13.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો (ANSWERS TO SELF CHECK EXERCISES) :

1. અનેક વિદ્વાનો વૈજ્ઞાનિકો અને તત્ત્વવેતાઓએ એવું ભવિષ્ય ભાખેલું છે કે, આધુનિક ઔદ્યોગિક સમાજનું ક્રાંતિકારી પરિવર્તન પામશે. ઘણા કારણોને અને આ પ્રકારના પરિવર્તન પાછળ રહેલી ગતિશીલ બળની પાછળ રહેલા વિશિષ્ટ ગુણો ઓળખી કાઢ્યા છે. ગમેતેમ, મોટા ભાગના લોકો એવો મત ધરાવે છે કે “માહિતી” એ આધુનિક વિશ્વનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ધરાવે છે. આપણને એવું કહેવામાં આવે છે કે આપણે માહિતી યુગમાં પ્રવેશી ચૂક્યા છીએ અને “વૈશ્વિક માહિતીના અર્થકારણ” તરફ ઝડપથી ગતિ કરી રહેલ છે. ઘણા લેખકોએ સંપૂર્ણ નવીન ઘટનાને ઓળખી છે જેને તેઓ માહિતી સમાજ તરીકે ઓળખાવી- આના ઉદાહરણો આપણે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, બ્રિટન, જાપાન અને જર્મનીમાં શોધી શકીએ છીએ. “માહિતી સમાજ” એ વિચાર છે જે ઔદ્યોગિક સમાજમાંથી પરિવર્તન પામીને માહિતીમાં તેના વ્યાપક અને નવા વિવિધ સ્વરૂપે ધારણ કરે છે - એ ચાવીરૂપ ગતિશીલ બળ છે. ‘માહિતી સમાજ’એ વિચાર છે જે ઔદ્યોગિક સમાજમાંથી પરિવર્તન પામીને માહિતીમાં તેના વ્યાપક અને ઘણા વિવિધ સ્વરૂપો ધારણ કરે છે. એ ચાવીરૂપ ગતિશીલ બળ છે. માહિતી સમાજના હક દાવાઓ અંગે બે મુખ્યઘટકો ઉપર ભાર મૂકેલ છે. પહેલી બાબત, જે સમાજ માહિતી હાથ ઉપર લેવાને કેન્દ્રિય રીતે વધતી રહે છે. પ્રક્રિયા, સંગ્રહ અને પ્રસારણ

ઉપર સૂક્ષ્મ વીજાણ્વીય ઉપયોગ કરીને પ્રૌદ્યોગિકીનો આધારિત રહે છે. કોમ્પ્યુટર સાથે ટેલિકોમ્યુનિકેશન એટલે કે ICT (આઈસીટી)ની સાથે મળતા રહીને પ્રાપ્ય બનાવ્યું અને બીજું આ બદલાયેલું પ્રતિબિંબ વ્યવસાયિક માળખામાં જોવા મળે છે, જેમાં 'માહિતી કાર્યકર્તાઓ'નો વર્ગ ચઢિયાતો બન્યો છે, બીજા શબ્દોમાં, માહિતી સમાજ જન્મ્યો છે એ પ્રૌદ્યોગિકીય અને આર્થિક પરિવર્તનને કારણે દેખાય છે.

2. માહિતી સમાજની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ અને તેના અભિગમો :

બ્લેક કોનિન	માર્ટિન	મેનફેડ કોચેન
◆ મજૂર બુદ્ધિશાળી બન્યો છે ;	◆ સમાજને ઉચ્ચસ્તરીય અનુ ઔદ્યોગિક તબક્કે રજૂ કરે છે ;	◆ સામગ્રીના પ્રવાહોના કરતા માહિતી માહિતીના પ્રવાહ તેના પ્રત્યાયન અને વિનિમય નિયંત્રણ રચે છે ;
◆ કોઈએ રોજનો રોટલો રળવાને ક્યાળ ઉપર પરસેવો પાડે એ સબૂત કાળ વિપર્યાસ છે ;	◆ માહિતી સતત પાયાની સામાજિક ભિન્નતાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે ;	◆ ઉચ્ચ કક્ષાનું કમ્પ્યુટરીકરણ વિશાળ જથ્થાઓના ઇલેક્ટ્રોનિક ડેટા ટ્રાન્સમિશન ;
◆ સામાજિક રચના તરીકે આરંભ અને ભવિષ્યમંદ ભવિષ્યવેતા બનીને અને હવે આર્થિક અને રાજકીય પૃથક્કરણવિદો પાસેથી આદરપાત્રતા મેળવી છે ;	◆ બુદ્ધિ અને માનવ મૂલ્યોના કરતા તાકાત અને ઉપયોગિતા સંઘર્ષોને કાબૂમાં રાખે છે ;	◆ આર્થિકરેખાચિત્ર અને આઈટીની નોકરીના સંભવિતતા ઉપર બજાર દ્વારા સખત અસર કરે છે ◆ સમુદાય- એક પ્રદેશમાં વસનારા બધા લોકોના મગજ વિશ્વ મગજની તરફ વિકાસ ના તબક્કામાં છે.

3 માહિતી સમાજના લક્ષણો આ પ્રમાણે છે.

- ઔદ્યોગિક અર્થતંત્રમાંથી માહિતી અર્થતંત્ર સ્થળાંતર થયું છે એમ કહેવું એટલે ઔદ્યોગિક મૂડી એ વ્યૂહાત્મક સંશોધન છે, જ્યારે માહિતી અર્થતંત્રમાં માહિતી જ વ્યૂહાત્મક સંસાધન છે.
- ટેલિકોમ્યુનિકેશન આધારિત માહિતી સેવાનું પાયાગત સુવિધાનું માળખું
- ઉચ્ચસ્તરીય કમ્પ્યુટરીકરણ, વિશાળ જથ્થાના વીજાણ્વીય ડેટા ટ્રાન્સમિશનનું અને આઈ.ટી.ની નોકરીઓ
- હકીકત દ્વારા ખાસ લક્ષણ વર્ણવ્યા કે જેથી જરૂરિયાતવાળી માહિતીની ઝડપી રવાનગી થઈ શકે એ સાધારણ બાબત છે.

4. માહિતી સમાજના આર્થિક વ્યવહારો આ પ્રમાણેના છે :

- ◆ માહિતી સમાજ એ વિવિધ પરિમાણો ધરાવતા ખાસિયત ધરાવતો સમાજ હોઈ શકે છે એમાંનું એક એક આર્થિક માળખા સાથે સંબંધિત છે. માહિતી સમાજના આર્થિક સૂચિતાર્થોના સંદર્ભે કેટલાક સાહિત્ય સંદર્ભો સાથે આપણે સંપર્કમાં આવ્યા છીએ.
- ◆ અર્થકારણમાં માહિતીની સ્થિતિ વ્યાપક અસરો સામાન્ય અર્થતંત્ર ઉપર કરે છે. આ ક્ષેત્ર ઉપર તેની બહુ મોટી અસરો કે જે માહિતી ઉત્પાદનો અને સેવાઓ પૂરી પાડીને જેવી કે, પ્રેસ, ટેલિવિઝન, રેડિયો, ફિલ્મ ગ્રંથાલયો અને અન્ય માહિતી પૂરી પાડનારાઓ
- ◆ મેચ્લુપ યુ.એસ.ના અર્થતંત્રમાંના 'જ્ઞાનક્ષેત્ર' વિકાસના પૃથક્કરણનો અભ્યાસનો આરંભ

કર્ચો હતો. જ્ઞાન ઉદ્યોગના ક્ષેત્રે શિક્ષણ પદ્ધતિ, માધ્યમો અને અન્ય પ્રત્યાયનની પ્રવૃત્તિઓને એમાં ગ્રંથાલયો અને અન્ય માહિતી પ્રવૃત્તિઓ અને સંશોધન સંસ્થાઓને સામેલ કરી હતી. મેચલુપનો ચુકાદો એ હતો કે આ ક્ષેત્રનું પ્રદાન કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન (જીએનપી) 1960ના દાયકા પૂર્વે 40 ટકા હતું અને એ દરે વૃદ્ધિ પામતું કે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રના કરતા ઉચ્ચતર જોવા મળ્યું.

- ◆ આ દિશામાં માર્ક પોરાટ કે જેણે સંશોધન ચાલુ રાખ્યું માહિતી કાર્યનો વ્યાપ વિસ્તૃત કર્યો, માહિતી અથવા જ્ઞાન ક્ષેત્રમાં જે મેચલુપ ઓળખાવ્યા હતા તે બધા કાર્યોને સામેલ કર્યાં. પોરાટની માહિતી પ્રવૃત્તિઓમાં ઉત્પાદન પ્રક્રિયા અને માહિતી ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓના વિતરણના ઉપયોગ / વાપરી શકીએ તેવા બધા સંસાધનોને સામેલ કર્યાં છે. પોરાટે 1967માં જીએનપીના 45 ટકા જેટલી રકમ આ પ્રવૃત્તિ પાછળ અંદાજેલી હતી.
 - ◆ નિષ્કર્ષરૂપે તેની ઉપર એનું મહત્ત્વ દર્શાવવાને કે માહિતીનું પ્રદાન આર્થિક કાર્યની સફળતા એ શંકાથી પર છે ગમે તેમ તેને વિષે જેવું કહેવાય તેવું તદ્દન સરખું નથી હોતું કે માહિતી એ વિકસીત અર્થતંત્રના પ્રાથમિક ઉત્પાદન જેટલું યાગ્ય હોય. આપણે એવું કહી શકીએ કે આપણે માહિતી આધારિત અર્થતંત્રની તરફ ગતિ કરી રહ્યા છીએ. પણ ઉત્પાદન, વેચાણ અને માહિતી ચીજવસ્તુઓ એ સેવાઓનો નિકાસ કરવાને માટે આપણા આર્થિક કલ્યાણની સુરક્ષા કરવાનો એના ઉપર સંપૂર્ણ આધારિત રહેતા નથી.
5. માહિતી વ્યવસાય એ એવા લોકોનું મંડળ / એકમ છે કે જેઓ ઉત્પાદન કરવા, સંગ્રહ, સંજ્ઞાકિત સંગ્રહ, પુનઃપ્રાપ્તિ, દોરીસંચાર, વ્યવસ્થા, પ્રસારણ, પેકેજિંગ મૂલ્યાંકન અને માહિતીના વેચાણના કાર્યોમાં રોકાયેલ છે. માહિતી વ્યવસાયનું પાયાનું કાર્ય એ છે કે સમાજને કાર્ય કરવાને માહિતી આવશ્યકતા / જરૂરિયાત રહેતી હોય છે તેની તેઓ પૂર્તિ કરવાની ખાત્રી આપે છે. આ માહિતી જે છે તે બધાને પ્રાપ્ય હોવી જોઈએ, શક્તિ / સામર્થ્યના સપ્રમાણ વિતરણની અને વ્યક્તિઓની સ્વાયતતાની ખાત્રી આપે.
- ◆ અન્ય બીજે ક્યાંય નહિ, માહિતી સમાજનો પ્રભાવ વધુ તીવ્રપણે માહિતી વ્યવસાયમાં અનુભવાયો. વર્તમાન સમય સુધી વ્યવસાયની તાકાત એ હકીકતમાંથી આવે છે કે સમાજની સંસ્થાકીય એવી માહિતીના છૂટક વેચાણકારો તેને ચલાવી રહેલ છે. માહિતી વૈશ્વિક સ્તરની અપ્રાપ્યતા વ્યવસાયને સામાજિક, સંસ્થાગત અને વ્યક્તિગત સ્તરે ઉપયોગી ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. ઘણા કિસ્સાઓમાં માહિતી મેળવવી એ ફક્ત નિમાયેલી સંસ્થાઓ જેવી કે માહિતી કેન્દ્રો અને / અથવા ગ્રંથાલયો પાસે હતી અને છે, આ ઢબમાં ફેરફાર / પરિવર્તનનો આરંભ થયો એ કમ્પ્યુટીંગ પ્રત્યાયન પ્રૌદ્યોગિકીઓના વિકાસને પરિણામે પ્રૌદ્યોગિકી બિનસંસ્થાકીય માહિતી અને વ્યક્તિગત રીતે પ્રાપ્ય શોધખોળો કરવા ઉપર શક્તિશાળી દેખાવા માટે નજરે પડે છે : આમ ગ્રંથાલયના ઘાટને તોડે છે એવું દર્શાવવામાં આવેલ છે કે આઈસીટીના વિકાસનો દર માહિતી કાર્યકર્તાઓના વર્ગને નામશેષ કરશે. માહિતી સમાજમાં માહિતી વ્યવસાયિકોની સામાજિક ભૂમિકાની સામે પડકાર રહેલો છે. આ પ્રકારના પડકારોની દૃષ્ટિએ માહિતી વ્યવસાય એ તેની વ્યૂહરચનાઓ અને કાર્યક્રમોનું પુનઃઘડતર કરીને મૂલ્ય સ્વરૂપ મોભો અને ઓળખ આપેલી છે. મહત્ત્વની અનેક ભૂમિકાઓમાંથી એકને વ્યવસાયે સુધારેલી વ્યાપક સ્તરે વિસ્તારેલી શિક્ષણ પદ્ધતિને નવીન માહિતી કૌશલ્યો પૂરા પાડવાનું કાર્ય હાથ ઉપર લેવું જોઈએ. સમાજ ઔદ્યોગિકથી માહિતી અર્થતંત્રમાં પરિવર્તિત કરવાને સરળતાથી ફેરફારો ઉપયોગી બનશે. કૌશલ્યતા- પ્રસ્થાપિત શિક્ષણની જોગવાઈ છે શ્રમ ઉત્પાદનમાંથી જ્ઞાન ઉદ્યોગની તરફ બદલાશે.
 - ◆ આજના માહિતી સમાજમાં, નાગરિકો વિવિધ પ્રકારના પડકારોનો સામનો કરીને જ્ઞાન અર્થતંત્રમાં તેઓની ભૂમિકા ઘણું કરીને તૈયાર કરે છે. જ્ઞાનની મૂડીરૂપે માહિતીનું વેપારીકરણ થવાનો ભય રહે છે, આ સંસાધન વધુમાં વધુ સામાજિક ઉપયોગની સામે બળવો કરે.

નિમ્ન કક્ષાઓની સાહિત્યિક માહિતી જે માહિતી સમાજનામાં જેઓ પૂરું સત્યપદ ધરાવતા હોય અને ભાગીદારી આપતા હોય તેવી વ્યક્તિઓને બાકાત રાખી શકીએ. માહિતી વ્યવસાયિકોએ આ સમસ્યાઓ પ્રત્યે કંઈક લખવું જોઈએ. માહિતી સમાજમાં એવું દર્શાવવામાં આવે છે કે માહિતી અને પ્રત્યાયન પ્રૌદ્યોગિકીઓ (આઈ.સી.ટી.) આપણા જીવનના ઘણા પાસાઓમાં એનું મહત્વ વધતું રહેલું છે. માહિતી શોધવા માટેની કાર્યશક્તિ અને એ મૂલ્યવાન કુશળતાનો સમાવેશ કરીને. ઈન્ટરનેટ વૃદ્ધિ અને ઘણા લોકો દ્વારા તેમના અભ્યાસમાં ઉપયોગ અને માહિતી વ્યવસાયિકોને સંબંધી કામના નવા ક્ષેત્રો સર્જે છે. વિષય વસ્તુનું બહુલીકરણ ઘણા ક્ષેત્રો સુધી રહેલું છે. અમુક નામ આપીને કેવળ માહિતીનો જથ્થો માહિતી ઈચ્છુકોના મનમાં આતુરતા સર્જે છે. જ્યારે ઉપભોક્તા વિશાળ હરોળોના વીજાણવીય માહિતીના સ્ત્રોતો સાથે સંપર્કમાં આવે છે ત્યારે આ મુંઝવણ બેવડી થતી હોય છે. ઉપભોક્તા માટે એકદમ પુનઃપ્રાપ્તિ એ પુનઃપ્રાપ્તિ સંસાધનોની ગુણવત્તા જેટલી મહત્વની બને છે. આ દર્શ્યો માહિતી વ્યવસાયિકો માટે માહિતી સમાજમાં ઘણો મહત્વનો પડકાર છે. માહિતીના કુદરતી દર્શ્યનો નકશો અને રસ્તો બતાવનાર પાટિયારૂપે છે.

- ◆ ઉપર દર્શાવેલી સમસ્યાઓને પરાજિત કરવાને અને માહિતી વાંચ્છુઓને મદદ કરવાને માહિતી વ્યવસાય એ પોતે માહિતી મધ્યસ્થી અને ઉપભોક્તાઓને શક્તિશાળી બનાવવામાં રોકાયેલ છે. એક માર્ગ એ છે કે ડેટાબેઝીસ અને પદ્ધતિઓ સર્જવી પડે છે કે જે ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને ઉપભોક્તાઓને શોધવામાં સહાય કરે, દાખલા તરીકે વીજાણવીય સંશોધનો માટે યોગ્ય એવા મેટાડેટા પૂરા પાડીને તેમાંથી પુનઃપ્રાપ્ય થઈ શકે તેની ખાતરી આપે અથવા નહિ જુદા જુદા પ્રકાર અને વિવિધ સ્થળોએ રહેલી માહિતીના જૂથ પાડવાની ખાતરી આપે.
- ◆ બીજા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કે જેમાં માહિતી વ્યવસાયિકો તેમાં રોકાયેલા રહે છે તે માહિતી સાક્ષરતા અને આઈ.ટી. સાક્ષરતા છે. હકીકતમાં માહિતી કુશળતાઓ અને ટેકનિકલ કુશળતા વચ્ચેનો ભેદ પારખવામાં આ સંકળાયેલ છે. માહિતી કુશળતાઓ એ કુશળતાઓ છે જેના ગુણ અને માહિતીની પ્રસ્તુતતાનું મૂલ્યાંકન કરવું જરૂરી છે અન્ય બાજુએ ટેકનિકલ કુશળતાઓ એ એવી કુશળતાઓ જેમાં કોમ્પ્યુટર સાથે કામ કરવાની જરૂર રહેતી હોય છે અને વીજાણવીય માહિતી સંસાધનોને ખોળવાની, જ્ઞાનના અર્થતંત્રમાં બેઉ પ્રકારની કુશળતાઓની આવશ્યકતા છે. માહિતી વ્યવસાય એ આ કૌશલ્યતામાં માત્ર તજજ્ઞતા કેળવવી ન જોઈએ પણ મોટે ભાગે લોકો બહારનાને આપતા હોય છે.
- ◆ નિષ્કર્ષમાં એના ઉપર એવો ભાર મૂકી શકીએ કે, ઉપરની ચર્ચાયેલી બાબતોથી માહિતી સમાજ અને માહિતી વ્યવસાય ઉપર પ્રભાવ પાડે છે.
- 6. માહિતી સમાજ એ પદ સામાજિક- આર્થિક પદ્ધતિઓને વર્ણવવામાં ઉપયોગ થતો હોય છે કે જે માહિતી સંબંધિત વ્યવસાયોમાં રોજગારીની ઉંચી તકોને દર્શાવે અને માહિતી અને પ્રત્યાયન પ્રૌદ્યોગિકીઓ (આઈસીટી)નો વિશાળ ફેલાવો કરે છે.
- ◆ ઘણા વિકસતા દેશોમાં માહિતી સમાજના કેટલાક વિશિષ્ટ લક્ષણો અંશતઃ રીતે દર્શાવવાનો આરંભ કરી દીધો છે. ટૂંકમાં એક સમયે આપણે વિકસતા રાષ્ટ્રોમાં ભારત જેવા દેશ સ્થાન મેળવ્યું છે તે સ્થિતિની ચર્ચા કરીશું.
- ◆ ભારત જો કે, 1947માં તેણે સ્વતંત્રતા મેળવ્યા પછી ઔદ્યોગિકીકરણ ઉપર કામ શરૂ કર્યું હતું, ઔદ્યોગિકીકરણને પરંપરાગત વ્યવસાયિક કક્ષાઓમાંથી શ્રમિક દળ (મજૂર વર્ગ) પરિવર્તનનો માળખાકીય બદલીએ સાથ આપ્યો નહોતો. છતાં પણ આઈ.ટી.નું મહત્વ તેના પ્રવર્તનકર્તાઓ દ્વારા રાષ્ટ્રીય વિકાસ લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવાને સરકારે આરંભના વર્ષોમાં પૂરતું ધ્યાન આપવાનું શરૂ નહોતું કર્યું. પરિણામે દેશમાંના લોકોમાં વિકસેલા દેશોના લોકો કરતા નિમ્નકક્ષાની માહિતી ચેતના હતી.

- ◆ પણ હાલના વરસોમાં સરકારને એ હકીકતથી ભાન આવ્યું કે માહિતી- ઉત્કટ વૈશ્વિક અર્થતંત્રમાંની સ્પર્ધા માટે આઈ.ટી.એ ટીકાત્મક માળખાગત સુવિધાવાળું બની રહ્યું છે. હકીકતે સરકારે સક્રિય ટેકો આપનારી નીતિનો સ્વીકાર કર્યો, જેને ભારતમાં આઈ.ટી.એ ટીકાત્મક માળખાગત સુવિધાવાળું બની રહ્યું છે. જેને ભારતમાં આઈ.ટી. ઉદ્યોગની રચના અને વિકાસમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. છેલ્લા દાયકા દરમિયાન અથવા દેશમાં સારી પ્રગતિના પરિમાણો મેળવ્યા. આઈ.ટી. બજારનો જીડીપી (કુલ ઘરેલું ઉત્પાદન) વધી રહ્યું છે અને આઈસીટી ક્ષેત્રે મહત્વપૂર્ણ પ્રગતિ કરીને પોતાને માટે વૈશ્વિક ખ્યાતિ પ્રસ્થાપિત કરેલી છે. તેમ છતાં ભારતમાં માહિતી ક્ષેત્રે કુલ કાર્યદળનો માહિતી નાનો ભાગ રચે છે, તેનું સ્થિરપણે મહત્વમાં વૃદ્ધિ થતી રહે છે થોડા પ્રમાણમાં જીડીપી વૃદ્ધિ કરવાનો આરંભ કર્યો છે તેમાં ભારપૂર્વક દર્શાવ્યું છે કે દેશની આવી નીતિઓમાં આઈ.ટી.ના વપરાશ અને ફેલાવાની બાબતો તેમજ સોફ્ટવેરમાં ઘરેલું માટેની જરૂરિયાતને ધ્યાન રાખવાને દુર્લક્ષતા દાખવે છે આઈટીમાં અંગભૂત સંભવિત વિકાસનો સંપૂર્ણ લાભ લેવા સરકાર અને ઉદ્યોગો બેઉને મંડ્યા રહેવાની વ્યૂહરચનાઓ આવશ્યક છે કે જેથી આઈ.ટી. માટેનું ઘરેલું બજાર ઝડપી વિકાસે અને આઈ.ટી.ના ઉત્પાદન અથવા નિકાસનો વિચાર કરીને આઈ.ટી.ના વપરાશ અને વિકાસ પ્રત્યે ભાર મૂકવો જોઈએ.
- ◆ જ્યારે આ બનશે ત્યારે આઈ.ટી. ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ચોક્કસપણે સુધરશે અને માહિતી સંબંધિત વ્યવસાયોમાં રોજગારી ઉપરની તરફ વધશે. ભારતીય સમાજ એ માહિતી સમાજના માર્ગે પરિવર્તિત થવાનો આ પાકો રસ્તો હશે. આ વિકાસોના સૂચકાંકો અથવા ભારતના લક્ષણો અંગત રીતે માહિતી આધારિત અર્થતંત્ર સિદ્ધ કરવાની તરફ પ્રયાણ કરી રહે છે.
- 7 વિવિધ રાષ્ટ્રીય અને સાંસ્કૃતિક ભિન્નતાઓ છતાં, એવો વિચાર થાય કે પ્રગતિશીલ સમાજો ઈતિહાસના નવા તબક્કામાં પ્રવેશી રહેલા છે, જેનો સામાન્ય વિષય આર્થિક અને રાજકીય છે. માહિતી સમાજની વિભાવનાનો ઈરાદો નવી આકૃતિને બોલાવવાનો છે.
- ◆ આ ક્રાન્તિમાંથી પ્રગટ થતી નીતિમાં ઘણી સૂચનાઓ આગળ લાવવામાં અપેક્ષિત હતી. માહિતી સમાજમાં વ્યાજબીપણાની કસોટી ઘણી રીતે થઈ હતી અને તેની જરૂરિયાત શોધાઈ હતી. ગમે તેમ સમસ્યા તરીકે જે આપણને કસોટી કરે તેવા સામાજિક વલણો અંગે ચેતવે છે તે, મહત્વપૂર્ણ નીતિ સંબંધિત ભૂમિકા હોઈ શકે છે. આ પાસું વિવિધ સરકારોના કાર્યોમાંથી સ્પષ્ટ રીતે ઉઘડેલી પડેલી છે દાખલા માટે બ્રિટીશ ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ટ્રેડ અને ઈન્ડસ્ટ્રીની પુસ્તિકા નામે ‘ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજીઃ ધ એઈજ ઓફ ઈલેક્ટ્રોનિક ઈન્ફોર્મેશન ટુ એનકરેજ ફર્મ્સ ઈન ધેર યુઝ ઓફ માઈક્રોઈલેક્ટ્રોનિક બેઝ્ડ ટેકનોલોજીકલ’ ઉપયોગ કરે છે. તેઓ કહે છે કે, “માહિતી હાથ ધરવાને સંગ્રહ અને પ્રક્રિયા કરવામાં ક્રાંતિકારી બનીરહેશે. આપણું જીવનધોરણ પણ અપરિવર્તિત કરશે.”
- ◆ સામાજિક માહિતી વિષેનો વિશ્વાસ અન્ય નીતિના પાશ્ચાદ્ ભૂમિકાના પ્રલેખો સારાં છે. સાયન્સ કાઉન્સિલ ઓફ કેનેડાની મિનિસ્ટ્રિ ઓફ સપ્લાયનો અહેવાલ પ્રગટ કર્યો છે, જે માઈક્રોઈલેક્ટ્રોનિક્સનો ઉપયોગની હિમાયત કરે છે, અને ટેલિકોમ્યુનિકેશન્સની માળખાકીય સુવિધાની મહત્વની તાકાત કેનેડિયન સમાજને માહિતી સમાજમાં પરિવર્તિત કરે છે.
- ◆ નોરા અને મિન્ઝ દ્વારા થયેલ પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ અભ્યાસ જ્યારે નવી પ્રૌદ્યોગિકીઓના ક્રાંતિકારી સ્વરૂપ વિષે દબાણ કરીને તેઓના સામાજિક અને રાજકીય પ્રભાવો પ્રત્યે વધુ સાવચેત અભિગમ માટે કહે છે. માહિતી સમાજ બનવાની શક્યતા, અહેવાલમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે તેને વિષેનું જરૂરી જ્ઞાન હોવું જોઈએ પણ એને માટે સમય જોઈએ. જાપાને સંભવતઃ માહિતી સમાજ પદનો પ્રૌદ્યોગિકીય પરિવર્તન અને નીતિ રચનાના સંદર્ભે પ્રથમ ઉપયોગ કર્યો હતો. ‘ધી પ્લાન ફોર ઈન્ફોર્મેશન સોસાયટી : એ નેશનલ ગોલ ટોવર્ડ્સ ધી ઈયર 2000’ મસૂદાનો મુસદ્દો મિનિસ્ટ્રી ઓફ ઈન્ટરનેશનલ ટ્રેડ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રી (એમઆઈટીઆઈ) જાપાનમાં

સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો. માહિતી સમાજ ઉપર મસૂદાનું કાર્ય બેઉ રીતે શું થવાનું છે અને માહિતી નીતિ માટેની બ્લૂપ્રિન્ટ (યોજનાનો નકશો) એ બેઉ પૃથક્કરણને દેખે છે.

- આમ, એ હક્કદાવા વિષે સાંભળવાને આશ્ચર્ય થશે નહિ કે ‘માહિતી સમાજ’ની વિભાવના અંગે અમેરિકન લેખકો જેવા કે માચ્લૂપ બેલ અને પોરાહની કૃતિઓમાંની દરખાસ્તો રજૂ થયેલી એ નીતિ સંશોધન અને પૃથક્કરણ માટેના નવા નમૂનો પાથો પૂરો પાડેલ છે.

13.9 ચાવીરૂપ શબ્દો (KEY WORDS) :

અનુઔદ્યોગિક સમાજ (Post- Industrial Society) : આ વિચાર સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાનની કેન્દ્રગામી ધરી તરીકે મૂકેલ છે. જેમાં નવી પ્રૌદ્યોગિકી, આર્થિક વિકાસ અને જટિલતાભર્યા સમાજ સુવ્યવસ્થિત બનશે. અનુભવ જન્મ રીતે કોઈ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરેકે આ ધરીરૂપ સિદ્ધાંતએ ઔદ્યોગિક સમાજની પ્રગતિ માટે વધુ ને વધુ પ્રબળ બને છે. મસૂદા, સ્ટોનિયર અને નૈસવિદ્ના લખાણોમાં આપણે નવા પ્રકારના સમાજના સ્વપ્નવત્ ચિત્રોની આરપાર આવીએ છીએ, જે અનુભવજન્ય પૃથક્કરણ અને બીજી તરફ સારા સમાજની કલ્પના પ્રકલ્પો જેવા મળે ઉદાહરણ માટે યુએસએનો ઈતિહાસ એવું અનુભવેલું હતું કે લગ્નના સ્વરૂપ અને યંત્ર દ્વારા ઔદ્યોગિકીકરણની સમસ્યાઓના અગાઉ નહિ આવેલી સમસ્યાઓના ઉકેલનો વિકેન્દ્રીત લોકશાહી સમાજની ભાગીદારી વંશાનુબદ્ધતા અનેવર્ગના અંત વગેરે.

માહિતી અર્થતંત્ર (Information Economy) : માહિતી પ્રવૃત્તિઓમાંથી ઉદ્ભવવું કુલ કિંમતના મૂલ્ય દ્વારા ઉત્પાદન પ્રક્રિયા અને વિતરણની ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓ કે બજારમાં વેચાણ થાય અને સંસ્થાઓ દ્વારા આંતરિકરીતે વપરાશ થાય તેને માહિતી અર્થતંત્ર તરીકે વ્યાખ્યા કરવામાં આવે, પ્રગતિશીલ દેશો વિકસતા રહીને જે માહિતીની અર્થવ્યવસ્થાઓમાં કે જેમાં માહિતી એ રાષ્ટ્રની આર્થિક પ્રગતિનું ચાવીરૂપ અંગ છે. આ પ્રકારના અર્થતંત્રના મુખ્ય અંગભૂત ઘટકો આ પ્રમાણે છે (i) માહિતી કાર્યદળ (ii) માહિતી ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓ (iii) માહિતી ઉદ્યોગ અને બજારોનો ઉદ્ભવ અને માહિતીનું માળાખાકીય સુવિધા માળખું.

માહિતી કાર્યદળ (Information Workforce) : માહિતી કાર્યદળ એ પદમાં વિશાળ અર્થમાં સમાવિષ્ટ કરેલ છે અને તેમાં વિવિધ માહિતી સંબંધિત વ્યવસાયોમાં સંકળાયેલા જૂથોનો સમાવેશ કરેલ છે. ઓઈસીડીના વર્ગીકરણમાં સમાવેશ કર્યો છે : માહિતી પ્રક્રિયા કરનારાઓ, માહિતી વિતરકો અને માહિતીનું પાયાગત સુવિધા માળખુંના વ્યવસાયો આ કક્ષા હેઠળ મૂકેલ છે. જ્યારે માર્ક પોરાટ આ કાર્યદળને ત્રણ પેટા વર્ગોમાં વ્યાખ્યાયિત કર્યા હતા

- ◆ કાર્યકર્તાઓનું અંતિમ ઉત્પાદન એ માહિતી છે.
- ◆ કાર્યકર્તાઓની જેઓની મુખ્યપ્રવૃત્તિ એ માહિતી ગત સ્વરૂપની છે :

- માહિતી સર્જકો
- માહિતી વહન કરનારા
- માહિતી પ્રક્રિયાકારો

◆ કાર્યકર્તાઓ કે જે પ્રૌદ્યોગિકીઓને ચલાવે છે. સામાન્યપણે ઓઈસીડીનું વર્ગીકરણએ વધુ મદદ કરનારું છે. અને વ્યવસાયિકોના ક્ષેત્રમાં સ્વીકાર્ય થયેલ છે.

માહિતી પ્રમાણ (Information Ratio) : મેચ્યુર અને ઈમાસિયોના કાર્ય ઉપર આધારિત જાપાનીઓએ જાપાની સમાજમાં જોહોકોના દર માપવાના શ્રેણીબદ્ધ અભ્યાસો હાથ ધરેલ છે આરઆઈટીઈ દ્વારા આ હેતુ માટે સૂચિઓ તૈયાર કરેલી છે. જેમાં માહિતીનું ઘર વપરાશના પ્રમાણ ખર્ચ માટે વિવિધ માહિતી સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓને કુલ ઘરવપરાશના ખર્ચનું પ્રમાણ દર્શાવેલ હતું.

માહિતી વ્યવસાય (Information Profession) : માહિતી વ્યવસાય એ એવા લોકોનું મંડળ છે કે જેઓ માહિતી સર્જન કરે, સંગ્રહ, સંજ્ઞાકન, ભેગું કરવાના, પુનઃપ્રાપ્તિ, કુશળતાપૂર્વક વાપરવા, વ્યવસ્થા પ્રસારણ, પુનઃવચન અને માહિતી બજાર ઉભું કરવાના કાર્યમાં રોકાયેલ હોય છે. ઓઈસીડીએ માહિતી વ્યવસાયિકોને નીચે પ્રમાણેની કક્ષાઓમાં મૂકે છે (i) માહિતી ઉત્પાદકો, (ii) માહિતી પ્રક્રિયાઓ કરનારાઓ, (iii) માહિતી વિતરકો અને માહિતીની પાયાગત સુવિધાનું માળખું.

13.10 સંદર્ભો અને વિશેષ વાંચન (REFERENCES AND FURTHER READING) :

- Bell, D. (1973). *The Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Bell, D. (1979). The Social Framework of Information Society. In Dertouzos, M.L. and Moses, J. (eds), *Computer Age: A Twenty Year View*. Cambridge, MSS: MIT Press. Pp. 163-211.
- Beniger, J.R. (1986). *The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Branscomb, A. (1986). Law and Culture in the Information Society. *Information Society*. 4(4), 279-311
- Science Council of Canada (1982). *Planning Now for the Information Society Tomorrow is Too Late*. Ottawa : Ministry of Supply.
- Stehr, N. (1994). *Knowledge Societies*. London : Sage. Pp. 99-10L
- Town, J.S. (2003). Information Literacy and the Information Society. In Homby, S and Clarke, Z., (eds.). *Challenge and Change in Information Society*. London Facet Publishing. Pp. 83-103.
- Webster, F. (1996). *The Information Society: Conceptions and Critique, Encyclopedia of Library and Information Sciences. Vo.58 (21)*. Pp. 74-112.
- “Webster, F. (1999). Knowledgeability and Democracy in an Information Age. *Library Review* 48(8), 373-383.

- Webster, F. (2002). *Theories of the Information Society*. 2nd ed. London: Routledge.
- Webster, F. (2003). Information Society. In Kent, Alien (ed.) *Encyclopaedia of Library and Information Science* Pp. 1338-1357.
- Branscomb, A. (1994). *Who Owns Information? From Privacy to Public Access*. New York: Basic Books.
- Cawkell, A.E. (1987). *Evolution of an Information Society*. London: Aslib.
- Cronin, B. (1985). The Information Society. Keynote Paper Presented at *Interact 85. Annual Convention of the British Computer Societies*. New Caste Nov. 1985.
- Dutta, S, (et al.) (2002). *India: Information and Communications Technologies, A Blueprint*. Available at URL: www.wiforum.org/pdf/Global
- Feather, J. (2003). Theoretical Perspectives of the Information Society, In Homby, S., and Clarke, Z., (eds.). *Challenge and Change in Information Society*. London : Facet Publishing. Pp.3- 17.
- Gibbons, M. (et al). (1994). *The New Production of Knowledge : The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*, London : Sage.
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge : Polity
- Harindranath, G. (1995). *State Policy and the Development of Information Technology Industries : India and East Asia in Comparative Perspective*. Asia Pacific Business Review. 2(2), 48-59.
- High Level Group on the Information Society (1994). *Europe and the Global Information Society : Recommendations to the European Council* (The Bangemann report). Brussels.
- Katz, R.L. (1988). *Information Society: An International Perspective*. New York: Praeger.
- Kochen, M. (1987). *A New Concept of Information Society*. London: Aslib Pp. 141-154.
- Lyon, D. (1988). *Information Society: Issues and Illusions*. Cambridge: Polity Press.
- Machlup, F. (1962). *The Production and Distribution of Knowledge in the USA*. New Jersey: Princeton University.
- Martin, W J. (1995). *The Global Information Society*. 2 rev. ed. London: Aslib Pp 1-16.
- Masuda, Y. (1981). *Information Society as a Post-industrial Society*. Bethesda Md: World Future Society.
- Muddiman, D. (2003). World gone wrong? Alternative conception of the information society. In Homby, S., and Clarke, Z., (eds). *Challenge and Change in Information Society*. London : Facet Pu. 1' hing. Pp. 45-49.
- Porat, M.U. (1977). *The Information Economy: Definition and Measurement*. Washington: US Department of Commerce.
- Rein, M. (1976). *Social Science and Public Policy*. Harmondsworth : Penguin
- Rubmr M.R. and Taylo, M (1981). The US Information Sector and GNP An Input Output Study. *Inf. Process. Manag.*, 17(4), 163-194.